

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФІЛЮК ОЛЕКСАНДРА СЕРГІЙВНА

УДК 349.42

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ**

12.00.06 – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право
(юридичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ О.С. Філюк

Науковий керівник:
Земко Алла Михайлівна
кандидат юридичних наук, доцент

Луцьк – 2021

АНОТАЦІЯ

Філюк О.С. Юридичне забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природо-ресурсне право». – Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено з'ясуванню актуальних питань юридичного забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Першим кроком дисертаційного дослідження стало виокремлення базових понять «сільськогосподарський товаровиробник», «майнові права сільськогосподарських товаровиробників» і «захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників», які було покладено у основу формування понятійно-категорійного апарату дослідження. При цьому ґрунтоутворювальною лексико-юридичною конструкцією визначено категорію «сільськогосподарський товаровиробник», на якій надбудовувались решта досліджуваних понять. На основі розгляду теоретичних підходів та законодавчих визначень, зроблено висновок про доцільність відмови від кількісних параметрів нормування і зосередитися саме на якісних змістовних аспектах визначення сільськогосподарського товаровиробника, що значно глибше відбиває і розкриває його сутність. Разом з тим вітчизняні реалії оподаткування унеможливають повну відмову від кількісного нормування.

Уточнено склад сільськогосподарських товаровиробників, до якого крім юридичних осіб-суб'єктів аграрного права і фізичних осіб-підприємців запропоновано включити фізичних осіб членів особистих селянських господарств, які прямо не відносяться до товаровиробників внаслідок законодавчо закріпленої дуалізації ведення особистого селянського

господарства на безтоварну і товарну форми. Однак навіть потенційність реалізації надлишків вироблюваної продукції, яка реалізується на практиці, дало формальні підстави вважати особисті селянські господарства сільськогосподарськими товаровиробниками.

Зроблено висновок, що поняття майнових прав сільськогосподарських товаровиробників ґрунтується на цивільно-правових уявленнях про їх правову природу. Однак майнові права сільськогосподарських товаровиробників є аграрно-правовою категорією через об'єкт таких прав, яким є майно сільськогосподарського призначення. Тому класифікацію майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно здійснювати за об'єктним критерієм. Перший блок становитимуть права на природні ресурси, другий – майнові права на засоби виробництва, третій – права на результати господарської діяльності, четвертий – на продукти інтелектуальної діяльності. Реалізація майнових зобов'язальних прав вимоги, зокрема кредиторської заборгованості, за своєю природою належить до суто цивілістичного механізму, а тому має виводитися за межі сільськогосподарського майна як об'єкта майнових прав.

Розкрито зміст функцій захисту, який полягає у припиненні та усуненні порушення певного майнового права, наслідками реалізації яких є визнання порушеного права і відновлення первісного становища, яке існувало до початку правопорушення. Цим захист відрізняється від охорони, визначальною функцією якої є превентивне запобігання правопорушенням. З урахуванням аграрно-правової специфіки захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників запропоновано визначати як передбачену нормами права комплексну систему заходів та способів, що застосовуються державою в особі уповноважених органів і посадових осіб, органами місцевого самоврядування, судами і безпосередньо самими сільськогосподарськими товаровиробниками для припинення порушення і відновлення їх майнових прав.

У контексті проведеного історико-правового дослідження встановлено,

що законодавство Київської Русі та козацької доби містило норми щодо захисту майнових прав тогочасних сільськогосподарських товаровиробників, але ці норми мали цивільний або кримінально-правовий характер. Не вибудовано було жодної захисної моделі майнових прав селян і в законодавстві доби української революції (1917–1921 рр.). Тому періодизація аграрного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників включає такі періоди: період виникнення селянського права, яке вперше запровадило особливу модель судового і адміністративного захисту майнових прав селян (1861–1917 рр.), радянський період захисту майнових прав крупних колективних форм господарювання (1917–1990 рр.) і сучасний період множинності форм сільського товаровиробництва на фоні реалізації єдиного механізму захисту їх майнових прав (1990 – т.ч.). Радянський період доцільно внутрішньо диференціювати на окремі етапи: перший етап виникнення і становлення механізму захисту колективних форм господарювання в сільському господарстві (1919–1939 рр.); другий післявоєнний етап відновлення механізму захисту колгоспів (1946–1957 рр.); третій етап посилення адміністрування у сфері сільськогосподарських майнових правовідносин колгоспів, уніфікації колгоспно-кооперативної та державної форм власності (1957–1985 рр.); четвертий етап спроби реанімування сільського господарства в умовах послаблення адміністративно-партійного контролю через створення Держагропрому УРСР (1985–1990 рр.).

Обґрунтовано інституціонально-правову природу нормативного утворення, що регламентує відносини захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, у структурі системи аграрного права. Правовий інститут захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за своєю природою є комплексним та інтегрованим. Структурне забезпечення комплексності досліджуваного інституту реалізується через наявність у його складі матеріальних, процесуальних і процедурних норм.

Обґрунтовано доцільність застосування для розкриття змістовної характеристики захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників терміну «механізм», який слід розуміти як процес використання наданих правом юридичних можливостей, включаючи власну активну поведінку особи, у разі порушення її суб'єктивних майнових прав, що структурно втілюється в систему форм і способів захисту. Захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пов'язаний насамперед із з'ясуванням питання щодо форм, в яких він проводиться. Форму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як комплекс заходів, в рамках єдиної системи, який здійснюється шляхом звернення сільськогосподарського товаровиробника за захистом свого порушеного, оспорюваного або невизнаного майнового права до уповноваженого органу або самостійно сільськогосподарським товаровиробником в порядку, передбаченому чинним законодавством. Форми захисту реалізуються через застосування спеціальних засобів, серед яких передусім слід виокремити позовні, оскільки захист прав особи здійснюється через подання позову до суду, коли засобом є позовна заява, та адміністративні через звернення до відповідних адміністративних органів. Засобом такого захисту прав є скарга, яка подається у відповідний орган.

Наводиться аргументація виникнення способів захисту із факту реального порушення, невизнання або оспорювання прав. Необхідність використання способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників виникає як у разі реального порушення, невизнання або оспорювання майнових прав, так і випадках, коли фактично порушення не відбувається, однак необхідність захисту залишається. При цьому практичне значення має диференціація способів захисту на загально-правові та аграрно-правові.

Обґрунтовується, що особливістю безпосередньо аграрно-правових способів захисту є те, що вони використовуються у випадках, коли права фактично не порушені, однак їх обсяг зменшився у зв'язку з особливим

характером сільськогосподарської діяльності, що призвело до майнових втрат товаровиробника. Чинниками таких втрат можуть несприятливі природно-кліматичні умови або інші обставини непереборної сили. До аграрно-правових способів пропонується віднести страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою як обов'язковий вид страхування, запроваджений однойменним аграрно-правовим законом. Правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою цілком обґрунтовано віднести до структури правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників на рівні окремого субінституту.

Звернено увагу, що страхове законодавство оперує лексичною конструкцією майнового інтересу як об'єкта страхування, залишаючи поза увагою майнові права, що майновий інтерес не може бути ні об'єктом, ні метою як страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, так і страхування в цілому. Аргументовано, що об'єктом страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою мають бути виключно майнові права сільськогосподарських товаровиробників.

Проаналізовано практику судового захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, зокрема у сферах конституційного і господарського судочинства. Визначено, що ефективною формою звернення до Конституційного Суду щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є конституційне подання, що підтверджується практикою парламентської діяльності депутатів. Разом з тим аграрне законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників не стало об'єктом пильної уваги парламентарів. Не одержало належного поширення і конституційне звернення у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, яке у 2016 році було замінено іншим аналогом у формі конституційної скарги, що є досить ефективним засобом захисту прав фізичних та юридичних осіб. Однак аналіз

роботи Конституційного Суду по задоволенню конституційних скарг у сфері аграрних майнових відносин засвідчує низьку ефективність останніх через неналежний рівень відповідності законодавчим вимогам, що зупиняє провадження вже на стадії подання конституційної скарги. Разом з тим рівень актуальності аграрно-правових питань, що зачіпаються у поки що нечисленних конституційних скаргах, свідчить про необхідність їх розгляду і вирішення.

Наслідком розглянутих матеріалів практики господарського судочинства стала класифікація судових справ за такими напрямками позовів: про витребування сільськогосподарського майна з незаконного володіння; про скасування рішення органу місцевого самоврядування щодо незаконного передання сільськогосподарського майна; про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення; про стягнення заборгованості за користування сільськогосподарським майном; про визнання права власності на сільськогосподарське нерухоме майно за набувальною давністю; про усунення перепон щодо участі у земельних торгах.

На основі проведеного дослідження сформульовано теоретичні висновки та розроблено пропозиції з удосконалення чинного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Ключові слова: майнові права; захист майнових прав; функції захисту майнових прав; форми захисту майнових прав; сільськогосподарський товаровиробник; майнові права сільськогосподарських товаровиробників; захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

ANNOTATION

Filiuk O. S. Legal Protection of Property Rights of Agricultural Producers. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of juridical sciences of specialty 12.00.06 «Land Law, Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resource Law». National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis is devoted to clarifying topical issues of legal support for the protection of property rights of agricultural producers. The first step of the research is the identification of the basic concepts, namely «agricultural producer», «property rights of agricultural producers» and «protection of property rights of agricultural producers» that underlay the basis for the formation of the conceptual and categorical apparatus of the study. At the same time, the category «agricultural commodity producer» is defined as the background lexical-legal structure, on which the rest of the studied concepts are built on. Based on the consideration of theoretical approaches and legislative definitions, it is concluded that there is a need to abandon the quantitative parameters of rationing and focus on the qualitative substantive aspects of the definition of an agricultural producer that reflects and reveals its essence much deeper. At the same time, the national realities of taxation make it impossible to completely abandon quantitative rationing.

The composition of agricultural commodity producers has been clarified. In addition to legal entities – subjects of agrarian law and individual entrepreneurs, it is proposed to include therein individuals, members of personal peasant farms that are not directly related to commodity producers due to the legislatively enshrined dualization of personal farming into non-commodity and commercial forms. However, even the potential for the sale of surplus products sold in practice give formal grounds to consider personal peasant farms as agricultural producers.

It is concluded that the concept of property rights of agricultural producers is based on civil law ideas about their legal nature. However, the property rights of agricultural producers are considered to be an agrarian legal category because of the object of these rights that is agricultural property. Therefore, the classification of the property rights of agricultural producers shall be carried out according to the

object oriented criterion. The first block comprises the rights to natural resources (environmental property rights), the second – property rights to the means of production, the third – the rights to the results of financial and operating performance, and the fourth – the rights to the results of intellectual activity. The implementation of property rights of obligation (obligatory claim), in particular accounts payable, refers to a purely civilistic mechanism by its nature, and therefore should be taken outside of agricultural property as an object of property rights.

The content of the protection functions is disclosed in this thesis. It consists in the termination and elimination of the violation of a certain property right, the consequences of the implementation of which are the recognition of the violated right and the restoration of the original position that existed before the offense. This is different from preservation, the defining function of what is the prevention of offenses. Taking into account the agrarian and legal specifics, the protection of property rights of agricultural producers is proposed to be defined as a complex system of measures and methods used by the state represented by authorized bodies and officials, local authorities, courts and agricultural producers themselves to stop violations and restore their property rights.

In the context of the conducted historical and legal research, it is established that the legislation of Kyivan Rus and the Cossacks contained norms for the protection of the property rights of the contemporary agricultural producers, but these norms were of a civil or criminal nature. There was not any protective model of peasant property rights in the legislation of the Ukrainian revolution era (1917–1921). Therefore, the periodization of agrarian legislation in the field of protecting the property rights of agricultural producers includes the following periods: the period of the emergence of peasant law that for the first time introduced a special model of judicial and administrative protection of the property rights of peasants (1861–1917), the Soviet period of protecting the property rights of large collective forms of business (1917–1990) and the modern period of a plurality of forms of peasant commodity production against the background of the implementation of a

single mechanism for protecting their property rights (1990 – present). It is advisable to differentiate the Soviet period internally into separate stages: the first stage of the emergence and formation of a mechanism for protecting collective forms of business in agriculture (1919–1939), the second post-war stage of restoring the mechanism for protecting collective farms (1946–1957), the third stage of strengthening administration in the field of agricultural property relations of collective farms, unification of collective-farm-cooperative and state forms of ownership (1957–1985); the fourth stage of an attempt to reanimate agriculture in conditions of weakening of administrative and party control through the creation of the Derzhagroprom of the Ukrainian SSR (1985–1990).

The institutional and legal nature of the normative formation regulating the relations of protecting property rights of agricultural producers in the structure of the agrarian law system has been substantiated. The legal institution for the protection of property rights of agricultural producers is inherently complex and integrated unit. Structural support of the institution integrity is implemented due to the presence of material, processual and procedural norms in its composition.

The expediency of using the term «mechanism» to disclose the meaningful characteristics of the protection of property rights of agricultural producers is substantiated in the research document. It should be understood as the process of using the legal possibilities provided by the law, including the active behaviour of a person, in case of violation of his / her subjective property rights that is structurally embodied in a system of forms and methods of protection. The protection of property rights of agricultural producers is primarily associated with clarifying the question of the forms. It is proposed to define the form of protection of agricultural producer's property rights as a set of measures within a unified system, which is carried out by applying an agricultural producer for the protection of his violated, disputed or unrecognized property right to an authorized body or independently in the manner prescribed by applicable law. Protection forms are realized through the use of special means, among which, first of all, claims should be distinguished, since the protection of individual rights is carried out by filing a

claim in court, when the remedy is a statement of claim, and administrative means that is appeal to the appropriate administrative authorities. The means of such protection of rights is a complaint that is submitted to the appropriate authority.

The argumentation of the protection methods emergence on the basis of the fact of a real violation, non-recognition or contestation of rights is given. The necessity for methods of protecting the agricultural producer's property rights arises both in the event of a real violation, non-recognition or contestation of property rights, and in cases when the violation does not occur, but the need for protection remains. At the same time, the differentiation of protection methods into general legal and agricultural legal ones is of practical importance.

It is substantiated that the peculiarity of directly agrarian legal methods of protection is that they are used in cases where the rights are not actually violated, but their volume has decreased due to the special nature of agricultural activity that led to property losses of the producer. The factors of such losses can be unfavourable climatic conditions or other force majeure circumstances. It is proposed to include insurance of agricultural products with state support as a compulsory type of insurance introduced by the agrarian law of the same name. The legal regulation of insurance of agricultural products with state support is quite reasonably attributed to the structure of the legal institution for the protection of property rights of agricultural producers at the level of a separate substitution.

Attention is drawn to the fact that insurance legislation operates with the lexical construction of property interest as an object of insurance, ignoring property rights, that property interest can be neither the object nor the goal of both insurance of agricultural products with state support, and insurance in general. It is reasoned that the object of insurance of agricultural products with state support should be exclusively property rights of agricultural producers.

The practice of judicial protection of property rights of agricultural producers is analyzed, in particular in the areas of constitutional and economic proceedings. It has been determined that an effective form of protection of property rights of agricultural producers is a constitutional submission that is confirmed by

the parliamentary practice. At the same time, the agrarian legislation in the field of protecting the property rights of agricultural producers has not become the object of close attention of parliamentarians. The constitutional appeal in the field of protecting the property rights of agricultural producers, being replaced by another analogue in the form of a constitutional complaint in 2016, has not received proper distribution, though it is a very effective means of protecting the rights of individuals and legal entities. However, the analysis of the work of the Constitutional Court in satisfying constitutional complaints in the field of agrarian property relations indicates the low efficiency of the latter due to an inadequate level of compliance with legislative requirements. It stops the proceedings already at the stage of filing a constitutional complaint. At the same time, the level of relevance of the agrarian legal issues raised in the few constitutional complaints so far indicates the need for their consideration and solution.

The result of the considered materials of the commercial litigation practice was the classification of court cases in the following claim areas: on the enforcement of agricultural property from illegal possession; on cancellation of the local government body decision on the illegal transfer of agricultural property; on the recognition of ownership of an agricultural land plot; on the debt collection for the use of agricultural property; on the recognition of ownership of agricultural real estate under acquisitive prescription; on the elimination of obstacles to participation in land tenders.

On the basis of the conducted research, theoretical conclusions are formulated and proposals for improving the current legislation in the field of agricultural producer property rights protection are developed.

Key words: property rights; protection of property rights; functions of protecting property rights; agricultural producer; property rights of agricultural producers; protection of property rights of agricultural producers.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Філюк О.С. Види захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Том 24 (63). № 2. 2011. С. 402–406.
2. Філюк О.С. Особливості правовідносин у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2011. № 165. Ч. 2. С. 119–125.
3. Филук А.С. Аграрно-правовые способы защиты имущественных прав сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине. Современное право. 2013. № 8. С. 145–147.
4. Філюк О.С. Щодо понять «охорона» та «захист» майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 4. С. 121–123.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

5. Земко А.М., Філюк О.С. Класифікація майнових прав сільськогосподарських товаровиробників в Україні. Area nauki. 2020. С. 130–138.

Тези наукових доповідей:

6. Філюк О.С. Законодавче визначення терміну «сільськогосподарський товаровиробник. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез. наук. Доп. VII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (25-26 березня 2011 р.) / уклад. О.В. Жишко, О.С. Кофтун, І.Ф. Марчук, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2011. С. 340–342.
7. Філюк О.С. Майнові права членів особистого селянського

господарства. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України в умовах євроінтеграції: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю створення юридичного факультету НУБіП (19-20 травня 2011 р., м. Київ, Україна) / Упор. к.ю.н., доцент О.М. Гончаренко. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2011. С. 419–421.

8. Філюк О.С. Юридичний зміст майнових прав сільськогосподарських товаровиробників як аграрно-правової категорії. Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (17-19 червня 2011 р.) / уклад. З.В. Журавська, Т.Д. Климчук, Н.М. Коритнюк, С.С. Савич. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. С. 257–259.

9. Філюк О.С. Визначення об'єкту правовідносин у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників: збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів «Осінні юридичні читання» (Харків, 9 листопада 2011 р.) / За заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. С. 334–336.

10. Філюк О.С. Законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за часів Київської Русі. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез наук. доп. за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених 23-24 березня 2012 р. / уклад. Л.І. Кекіс, С.О. Малишко, І.Ф. Марчук, К.М. Леміщак, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2012. С. 364–365.

11. Філюк О.С. Законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників в період з 1919 по 1939 роки. Матеріали VI науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (14-15 травня 2012 р.): у 3 т. Т. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 139–140.

12. Земко А.М., Филюк А.С. Страхование как способ защиты имущественных прав производителей сельскохозяйственной продукции. Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VIII Междунар. науч. конф., Гомель, 23-24 мая 2013 г. / М-во образования Респ. Беларусь [и др.]; под общ. ред. В.В. Кириенко. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2013. С. 191–192.

13. Філюк О.С. Право членства в сільськогосподарських кооперативах. Актуальні питання реформування правової системи України (трудове право та право соціального захисту): зб. наук. ст. за матеріалами IX Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 25-26 травня 2012 року) / уклад. Т.Д. Климчук, О.В. Старчук. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012. С. 137–138.

14. Філюк О.С. Самозахист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Одинадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23-24 листопада 2012 року): у 4-х част. Частина друга. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. С. 217–218.

15. Філюк О.С. Страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез наук. доп. за матеріалами IX Міжнародної науково – практичної конференції молодих вчених 22-23 березня 2013 р. / Уклад. К.В. Антонюк, Л.І. Кекіс, С.О. Малишко, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2013. С. 438–439.

16. Земко А.М. Филюк А.С. Защита прав сельскохозяйственных кооперативов в законодательстве Украины и Российской федерации: сравнительно-правовой анализ. Материалы Международной научно-практической конференции «Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического законодательства», посвященной памяти профессора Михаила Ивановича Козыря. Институт государства и права РАН. Москва, 2 марта 2012 года. С. 77–81.

17. Земко А.М. Філюк О.С. Відносини захисту майнових прав аграрних товаровиробників як інститут аграрного права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. нак. пр. / за заг. ред. проф. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 78–81.

18. Земко А.М., Філюк О.С. Поняття інноваційної діяльності як елемента підгалузі аграрного права. Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 листопада 2020 р.) за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги, Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2020. С. 145–148.

ЗМІСТ

Анотації	2
Перелік умовних позначень	18
Вступ	19
Розділ I. Теоретичне підґрунття формування захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	28
1.1. Понятійно-категорійний апарат дослідження	28
1.2. Історичний розвиток законодавства щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	53
1.3. Юридична природа захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	79
Висновки до I розділу	92
Розділ II. Механізм захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	97
2.1. Форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	97
2.2. Способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	116
2.3. Аграрно-правові способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	126
Висновки до II розділу	143
Розділ III. Судова практика захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	149
3.1. Конституційно-судовий захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників	149
3.2. Захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників господарськими судами	157
Висновки до III розділу	174
Висновки	176
Список використаних джерел	181
Додатки	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АМКУ – Антимонопольний комітет України
ГК України – Господарський кодекс України
Державна служба статистики України – Держстат України
ЗК України – Земельний кодекс України
ЗК УРСР – ЗК Української РСР
КВЕД – Класифікація видів економічної діяльності
КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
КС України – Конституційний Суд України
КСП – колективне сільськогосподарське підприємство
КУпН – Кодекс України про надра
Мінфін України – Міністерство фінансів України
Мін'юст України – Міністерство юстиції України
ОСГ – особисте селянське господарство
ПСП – приватне сільськогосподарське підприємство
ПОСП – приватно-орендне сільськогосподарське підприємство
ФГ – фермерське господарство
ФОП – фізична особа-підприємець
ЦК України – Цивільний кодекс України
ЦК УРСР – Цивільний кодекс Української РСР
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми. Діяльність сучасних сільськогосподарських товаровиробників, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції, характеризується підвищеними ризиками, зумовленими як природно-кліматичними, так і соціальними негативними чинниками. Тому зазначена ризиковість, що супроводжується ймовірними чи фактичними втратами вироблюваної сільськогосподарської продукції, потребує надійного юридичного компенсатора у формі захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Однак подібний захист також потребує відповідного належного юридичного забезпечення, створення якого гальмується низкою причин об'єктивного та суб'єктивного характеру, розкриття і усунення негативного впливу яких зумовлює актуальність, сучасність і нагальність обраної теми дисертаційного дослідження. Важливість цієї теми посилюється відсутністю комплексних аграрно-правових наукових досліджень відносин захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Теоретичною основою для проведення дослідження стали праці таких українських вчених у галузі аграрного, земельного і екологічного права як: Н.О. Багай, А.Г. Бобкова, М.Я. Ващишин, Я.З. Гаєцька-Колотило, О.В. Гафурова, А.П. Гетьман, Х.А. Григор'єва, І.В. Духневич, В.М. Єрмоленко, Н.В. Ільків, А.М. Земко, І.І. Каракаш, Н. Р. Кобецька, Т.О. Коваленко, А.М. Любчич, С.І. Марченко, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік, М.П. Одарюк, О.М. Пащенко, О.О. Погрібний, О.О. Савчук, В.І. Семчик, А.М. Статівка, Н.І. Титова, О.М. Туєва, В.Ю. Уркевич, Т.Є. Харитонова, М.М. Чабаненко, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга, В.В. Янчук, В.З. Янчук та ін.

Використовувалися також наукові здобутки вчених іншої галузевої належності, зокрема господарського, цивільного та цивільно-процесуального

права, якими є: Булгакова І.В., В.М. Горшенков, М.В. Венецька, М.В. Домашенко, В.Л. Яроцький, І.М. Кучеренко, С.І. Шимон.

У основу історико-правової складової дисертаційного дослідження було покладено праці таких вчених як: І.М. Заріцька, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, І.Б. Усенко. Загальнотеоретичні аспекти дослідження з'ясовувалися за допомогою напрацювань С.В. Бобровник, К.В. Николиної, С.М. Олейникова, С.В. Прийми, О.І. Резнік, О.Ф. Скакун, О.В. Петришина, Т.М. Підлубної, О.О. Уварової, М.В. Цвіка та ін.

У дослідженні використані праці вчених – представників радянських та російських шкіл теорії права, цивільного, господарського та аграрного права: С.С. Алексєєва, З.С. Беляєвої, Г.Ю. Бистрова, С.О. Боголюбова, О.П. Вершиніна, О.О. Грищенко, В.С. Єлісєєва, Т.І. Ілларіонової, М.І. Козиря, В.О. Тархова, В.В. Устюкової.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затвердженим Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Дисертація виконана згідно плану науково-дослідницької роботи кафедри цивільно-правових дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки у рамках діяльності наукової школи ВНУ ім. Лесі Українки «Розвиток сільського господарства України в умовах СОТ та ЄС».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування актуальних питань юридичного забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, формулювання на цій основі науково обґрунтованих висновків і вмотивованих пропозицій щодо удосконалення законодавства, яке регулює відносини в зазначеній сфері.

Для досягнення вказаної мети було поставлено такі завдання:

- сформулювати понятійно-категорійний апарат дослідження;
- здійснити періодизацію історичного розвитку законодавства щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

- визначити юридичну природу відносин захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;
- встановити зміст сучасних форм і засобів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;
- розкрити поняття способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;
- охарактеризувати аграрно-правові способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;
- вивчити сучасну судову практику захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері захисту суб'єктів аграрних правовідносин.

Предметом дослідження є нормативна та наукова джерельна база, практика правозастосування в Україні з питань юридичного забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Методи дослідження. Належній обґрунтованості одержаних результатів дисертаційного дослідження сприяло застосування розгалуженої системи філософських (діалектичний), загальнонаукових (логіко-семантичний, системного аналізу, структурно-функціональний) і спеціальних юридичних (історико-правовий, формально-юридичний, порівняльно-правовий) методів наукового пізнання.

Філософський діалектичний метод дозволив розглянути процес юридичного забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників у динаміці ретроспективних змін та взаємозв'язку між юридичною і матеріальною складовими. За допомогою логіко-семантичного методу розкрито зміст базових понять за обраною тематикою як основи формування понятійно-категорійного апарату дослідження. Метод системного аналізу дав змогу диференціювати досліджуваний теоретичний масив на окремі блоки однорідних питань у взаємозв'язку з нормативними положеннями відповідного законодавства. Структурно-функціональний

метод допоміг з'ясувати особливості структури засобів функціонального забезпечення механізму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Спеціальний історико-правовий метод було покладено у основу періодизації розвитку аграрного законодавства у контексті захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. За допомогою формально-юридичного методу розкрито зміст нормативних приписів, що формують нормативне підґрунтя юридичного забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Порівняльно-правовий метод застосовувався при співставленні законодавства країн пострадянської правової сім'ї у частині з'ясування особливостей формування окремих організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників.

Наукову новизну одержаних результатів формують теоретичні висновки і практичні рекомендації, що виносяться на захист:

уперше:

- здійснено класифікацію майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, у якій перший блок становлять права на природні ресурси: земельні права (власності, землекористування, на чужі земельні ділянки (земельний сервітут, емфітевзис); водні права (власності, водокористування, водний сервітут); надрові права на корисні копалини місцевого значення, використовувані для забезпечення сільськогосподарського виробництва. Відповідно другий блок об'єднує майнові права на засоби виробництва (основні та оборотні), третій – на результати господарської діяльності (сільськогосподарської продукції та доходів від її реалізації), четвертий – на продукти інтелектуальної власності (виробничі агротехнології), селекційні досягнення (сорти рослин, породи тварин), засоби індивідуалізації (торговельна марка);

- визначено захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників як інститут аграрного права за особливостями предмета правового регулювання, суб'єктів і об'єктів таких правовідносин;

– запропоновано критерії виокремлення субінститутів у структурі аграрного права: 1) наявність у межах певного аграрно-правового інституту відокремленого системного нормативного утворення, яке має особливості за предметом правового регулювання; 2) здатність такого утворення самостійно врегульовувати коло найоднорідніших аграрних відносин;

– виокремлено страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою як аграрно-правовий спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. При цьому встановлено, що нормативний масив, який опосередковує аграрні відносини страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є субінститутом аграрно-правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за ознакою віднесення чинним законодавством зазначеного виду страхування до страхового захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників у разі настання певних подій (страхових випадків), звідки чітко проглядається захисна природа цих страхових правовідносин. Цей субінститут є відокремленим нормативним утворенням, інтегрованим у межах Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», що зумовлює особливості предмету правового регулювання. Існування зазначеного Закону забезпечує відносну самостійність вказаного нормативного утворення у врегулюванні специфічного кола аграрних захисних відносин;

– здійснено класифікацію практики господарського судочинства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за такими напрямками: про витребування сільськогосподарського майна з незаконного володіння; про скасування рішення органу місцевого самоврядування щодо незаконного передання сільськогосподарського майна; про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення; про стягнення заборгованості за користування сільськогосподарським майном; про визнання права власності на

сільськогосподарське нерухоме майно за набувальною давністю; про усунення перепон щодо участі у земельних торгах;

удосконалено:

– визначення сільськогосподарського товаровиробника, яким запропоновано вважати власника власновиробленої сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, призначених для відчуження. Це узагальнене визначення, яке визначає якісну природу сільськогосподарського товаровиробництва без прив'язки до кількісних характеристик;

набули подальшого розвитку:

– періодизація розвитку аграрних відносин у частині періодизацію аграрного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, для чого виокремлено такі періоди: період виникнення селянського права, яке вперше запровадило особливу модель судового і адміністративного захисту майнових прав селян (1861–1917 рр.), радянський період захисту майнових прав крупних колективних форм господарювання (1917–1990 рр.) і сучасний період множинності форм сільського товаровиробництва на фоні реалізації єдиного механізму захисту їх майнових прав (1990 – т.ч.). Радянський період доцільно внутрішньо диференціювати на окремі етапи: перший етап виникнення і становлення механізму захисту колективних форм господарювання в сільському господарстві (1919–1939 рр.); другий післявоєнний етап відновлення механізму захисту колгоспів (1946–1957 рр.); третій етап посилення адміністрування у сфері сільськогосподарських майнових правовідносин колгоспів, уніфікації колгоспно-кооперативної та державної форм власності (1957–1985 рр.); четвертий етап спроби реанімування сільського господарства в умовах послаблення адміністративно-партійного контролю через створення Держагропрому УРСР (1985–1990 рр.);

– визначення аграрних процедур у частині забезпечення майнових прав, звідки аграрно-правовими процедурами є офіційно встановлений

порядок дій при здійсненні, оформленні чи захисті майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

– теоретичні положення щодо співвідношення майнового права і майнового інтересу як об'єкта страхових правовідносин. Визначено, що майнове право – це правило можливої поведінки його носія, яке реалізується у конкретних діях, тоді як майновий інтерес – це спонукальна підстава, чинник, джерело виникнення і реалізації у особи відповідних майнових прав. Звідси, будь-які реальні дії з майновим інтересом позбавлені жодного сенсу. У підсумку майновий інтерес не може бути ні об'єктом, ні метою як страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, так і страхування в цілому. Об'єктом страхування у цьому разі мають бути виключно майнові права сільськогосподарських товаровиробників.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення і результати дослідження можуть бути використані:

– у науково-дослідній роботі – у поглибленні теоретичного підґрунтя формування моделі захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

– у нормотворчій діяльності – для удосконалення діючого аграрного законодавства у сфері захисту прав селян;

– у правозастосовній діяльності – для уніфікації механізму реалізації норм чинного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

– у навчальному процесі – при підготовці навчальної та навчально-методичної літератури для забезпечення викладання базової навчальної дисципліни «Аграрне право», а також вибіркової дисципліни «Захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників».

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації положення, висновки, оцінки і узагальнення, а також рекомендації і пропозиції, що складають наукову новизну праці отримано дисертантом особисто. Наукові ідеї та розробки, які зазначено в списку опублікованих праць і виконано у

співавторстві, в дисертаційному дослідженні не використовувалися, при цьому авторський доробок становить 50 відсотків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на науково-практичних конференціях і круглих столах: VII міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (Луцьк, 25-26 березня 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю створення юридичного факультету НУБіП «Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України в умовах євроінтеграції» (м. Київ, 19-20 травня 2011 р.); VIII міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 17-19 червня 2011 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів «Осінні юридичні читання» (Харків, 9 листопада 2011 р.); VIII міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених (Луцьк, 23-24 березня 2012 р.); VI науково-практичній конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 14-15 травня 2012 р.); VIII міжнародній науковій конференції «Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы» (м. Гомель, 23-24 травня 2013 р.); IX міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України (трудове право та право соціального захисту)» (Луцьк, 25-26 травня 2012 року); міжнародній науковій конференції «Одинадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23-24 листопада 2012 р.); IX міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку (Луцьк, 22-23 березня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції, присвяченої пам'яті професора М.І. Козиря «Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического законодательства» (м. Москва, 2 березня 2012 р.); Всеукраїнському круглому столі «Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна» (м. Київ, 25 травня 2012 р.);

науково-практичній конференції «Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери» (м. Харків, 20 листопада 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 5 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджений МОН України, з яких 1 стаття у зарубіжному фаховому виданні, а також у 13 тезах доповідей на науково-практичних конференціях і круглих столах.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається з анотацій, вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок. Список використаних джерел налічує 278 найменувань.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ

1.1. Понятійно-категорійний апарат дослідження

Одним з найголовніших завдань юридичної науки (як загальнотеоретичної, так і галузевої) є уніфікація юридичного понятійно-категорійного апарату, що має не тільки важливе теоретичне, а й практичне значення з огляду на необхідність забезпечення єдності термінології, застосовуваної в нормотворчій діяльності. Значення останнього аспекту підкреслює вказівка С.С. Алексєєва на вимогу єдності термінології, коли один і той же термін має застосовуватися в певному законі (і в інших нормативних актах) у одному й тому ж самому смислі [1, с. 107]. Але забезпечити єдність застосовуваних в законодавстві юридичних понять і термінів можливо лише у разі об'єктивного відображення ними реалій, які вони покликані позначати. Поєднання сутнісних і формальних сторін юридичної термінології покликана саме правнича наука. Роль юридичної доктрини в уніфікації юридичного понятійно-категорійного апарату яскраво ілюструє інший вислів С.С. Алексєєва, що конкретні правові категорії являють собою результати теоретичного освоєння закономірностей функціонування і розвитку єдиної правової дійсності [2, с. 23]. З огляду на сказане, важливого значення набуває вказівка на наявність гострої проблеми захисту аграрного права від інтервенції термінів інших галузей права [3, с. 266], що висуває необхідність семантичного «шліфування» понятійного апарату кожного аграрно-правового наукового дослідження.

Виходячи зі сказаного, в репрезентованому дисертаційному дослідженні первісного значення набуває розробка базових категорій, якими

є «сільськогосподарський товаровиробник», «майнові права сільськогосподарських товаровиробників», «захист майнових прав» і, як наслідок, складної цілісної лексико-юридичної конструкції «захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників», які в цілому відбивають ґрунтоутворювальні особливості обраної теми дослідження.

При цьому базисним системоутворювальним терміном, на якому надбудовується цілісний понятійний апарат, є поняття сільськогосподарського товаровиробника. На найзагальнішому рівні під сільськогосподарським товаровиробником розуміються всі суб'єкти аграрного права, бо кожен з них за своєю природою є певним товаровиробником сільськогосподарської продукції або продуктів її переробки. Слід зазначити, що вперше поняття сільськогосподарського товаровиробника було комплексно розглянуто В.М. Єрмоленком [4, с. 87–91]. Сучасне енциклопедичне визначення сільськогосподарського товаровиробника надав А.М. Статівка, згідно якого – це фізична або юридична особа, яка займається виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, її переробкою і реалізацією [5, с. 596]. Безпосередньо нормативне визначення сільськогосподарського товаровиробника міститься в цілій низці Законів України. Первісно поняття «сільськогосподарський товаровиробник» було введено до законодавчої бази в 2000 році Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [6], у ст. 1 якого сільськогосподарським товаровиробником визнавалася фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік перевищує 50 відсотків загальної суми валового доходу (пізніше стало 75 відсотків). Необхідність чіткого відмежування сільськогосподарських товаровиробників була прямо пов'язана з пільговими режимами оподаткування аграрної сфери виробництва, звідси у наданому визначенні наголос робиться саме на

фінансовій стороні, тобто на одержуваній виручці від реалізації вироблюваної продукції.

Інший (виробничий) наголос робиться у визначенні, наданому в ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» [7], де під сільськогосподарським товаровиробником розуміється фізична або юридична особа, що займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією. Як бачимо, увага акцентується на виробничій сфері без конкретизації її частки. Аналогічне бачення пізніше було втілене і в податкове законодавство (підп. 14.1.235 Податкового кодексу України [8]) та аграрне законодавство щодо юридичних осіб (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою») [9]).

Між іншим, доктринальна пропозиція вважати сільськогосподарським товаровиробником фізичну або юридичну особу, яка виробляє сільськогосподарську продукцію для продажу незалежно від обсягів цього виробництва і розміру продажів, далеко не нова і була висловлена ще в 2009 році професором З.С. Беляєвою [10, с. 183]. Слід також зазначити, що подібний підхід застосовується нині і в США, зокрема при закріпленні поняття сільськогосподарського товаровиробника в законодавстві та судових прецедентах [11, с. 28]. З такою пропозицією доцільно погодитись, адже відмова від кількісного параметру нормування змушує зосередитися саме на якісних аспектах змісту визначення сільськогосподарського товаровиробника, що значно глибше відбиває і розкриває його сутність. Разом з тим вітчизняні реалії оподаткування унеможливають повну відмову від кількісного нормування.

Нарешті, інтегруючий підхід, який об'єднує виробничий і фінансовий аспекти, закладено у визначення, надане п. 2 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі» [12], згідно якого

сільськогосподарськими товаровиробниками є землевласники і землекористувачі, частка сільськогосподарського товаровиробництва яких за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків. На сьогодні це універсальне визначення, виробничий бік якого відбиває посилення на товаровиробництво, а фінансовий – на товарність вироблюваної продукції. Крім того, встановлюється чітка нижня межа сільськогосподарського товаровиробництва. Вбачається, що зазначений зміст поняття сільського товаровиробника, з огляду на його оптимальність, має бути опорним у нинішній правозастосовній практиці. На користь такого висновку свідчить і темпоральний принцип вирішення правових колізій, виходячи з найпізнішої дати прийняття цієї норми (2015 р.).

Виходячи з поділу суб'єктів аграрного права на фізичних і юридичних осіб, необхідно вказати, що всі останні є підприємницькими структурами, тоді як до фізичних осіб-виробників сільськогосподарської продукції ставлення науковців і законодавця неоднозначне. Так, Ю.О. Яремчук до фізичних осіб як суб'єктів аграрного права і аграрних правовідносин відносить всіх фізичних осіб, не зважаючи на їх громадянство, які на території України займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, здійснюють її переробку та обслуговування сільськогосподарських товаровиробників, включаючи підприємців і найманих працівників [13, с. 16–17]. Це широке визначення, яке охоплює найобсяговіше коло фізичних осіб, які є суб'єктами аграрного права. Однак не всі з них є товаровиробниками, до яких слід віднести тільки власників вироблюваної сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, призначених для відчуження. Існує також вузьке визначення, яке суб'єктом сільськогосподарського товаровиробництва визнає лише фізичну особу-підприємця [14, с. 5]. Така пропозиція є наслідком суміщення понять підприємництва і товаровиробництва, що не відповідає дійсності. Фізичні особи можуть не бути суб'єктами підприємницької діяльності, виробляючи товарну сільськогосподарську продукцію, якими є члени особистих

селянських господарств. Таким чином, суб'єктами сільськогосподарського товаровиробництва є фізичні особи підприємницького та не підприємницького типів.

Найпоширенішою формою участі фізичних осіб у підприємницькій діяльності є фізична особа-підприємець (ФОП) [15], кількість яких в Україні на початок 2020 року склала майже 1,9 млн. осіб [16]. Діють вони на загальних засадах господарського законодавства (п. 2 ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу України (ГК України) [17]. Законодавством передбачається також можливість створення ФОП саме у сільському господарстві [18]. Так, у сільському господарстві платниками єдиного податку є трохи більше 7 відсотків ФОПів [19]. Водночас відсутні статистичні дані розподілу фізичних осіб-підприємців на тих, які є безпосередніми товаровиробниками сільськогосподарської продукції, та тих, що надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам, що однак не виводить цих суб'єктів господарювання з кола фактичних і потенційних сільськогосподарських товаровиробників.

Фізичними особами-товаровиробниками є також голова і члени особистих селянських господарств (ОСГ), які тим не менш прямо не відносяться до сільськогосподарських товаровиробників. Справа в тому, що однойменним Законом України «Про особисте селянське господарство» [20] ведення ОСГ поділяється на безтоварну та товарну форми (ст. 1). До безтоварного господарювання відноситься задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, а до товарного – реалізація її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Разом з тим виробництво сільськогосподарської продукції господарствами населення – важливий ресурс, адже тільки в 2018 році (найближчі офіційні дані Держстату України) ними було вироблено 41,2 % від всієї продукції сільського господарства, зокрема продукції тваринництва – 52,5 % [21, с. 55]. Водночас примітним є

те, що Державна служба статистики оперує поняттям не ОСГ, а «домогосподарство» (домашнє господарство), яким вважається сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують свої кошти та витрачають їх. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких з цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство також може складатися з однієї особи (п. 1.5 Положення про Реєстр статистичних одиниць у сільському господарстві, мисливстві, лісовому і рибному господарстві – Реєстр АГРО [22]). Якщо порівняти це визначення з поняттям ОСГ, яке надається Законом України «Про особисте селянське господарство» (ст. 1), то обов'язковою вимогою для останнього крім спільного проживання є наявність сімейних чи родинних зв'язків його членів, тоді як для домогосподарства достатньо ознаки лише спільного проживання. Реалії сьогодення дають змогу дійти висновку, що абсолютна більшість сільських домогосподарств є особистими селянськими господарствами. Для повноти картини слід зауважити, що аналогом ОСГ згідно ЗК України 1990 року [23] було поняття особистого підсобного господарства, яке дісталось у спадок від радянського законодавства.

Тому в аграрно-економічній літературі спостерігається певне суміщення зазначених понять із загостренням уваги на тому, що заняття підприємницькою діяльністю, під якою розуміється реалізація лишків сільськогосподарської продукції на продовольчих ринках і яку здійснюють власники особистих підсобних господарств, по суті такою не є, оскільки носить вимушений характер. Подібна діяльність здійснюється в умовах гострого дефіциту сільськогосподарських продуктів вітчизняного виробництва і хронічного безробіття сільського населення, а отже, в умовах відсутності стабільних джерел грошових доходів, що змушує продавати продукцію, отриману в особистому селянському господарстві [24, с. 123].

Насамперед, слід вказати на неточності розуміння змісту підприємницької діяльності з наступним перенесенням цієї хибності на поняття товаровиробництва. Справа в тому, що атрибутивною ознакою підприємницької діяльності згідно ст. 42 ГК України є її систематичність.

На жаль, сучасна інтерпретаційна література не розкриває змістовно-кількісної характеристики систематичності підприємництва, зводячи її до здійснення постійно, регулярно та на професійній основі [25, с. 143]. Між тим, єдине кількісне нормування підприємництва існувало у ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про податок на промисел» [26] і базувалося на співставленні промислової та підприємницької діяльності. Промислом визнавався несистематичний, не більше чотирьох разів протягом календарного року, продаж вироблених, перероблених та куплених продукції, речей і товарів. Звідси, систематичною підприємницькою ставала діяльність з реалізації товарів більше чотирьох разів протягом календарного року. Наведена норма втратила чинність з прийняттям Податкового кодексу України. Однак це яскравий приклад, коли реально дієве і об'єктивно необхідне нормативне положення відміняється, не одержавши відповідного закріплення в іншому нормативно-правовому акті, включаючи той, що його відмінив.

Щодо реалізації надлишків сільськогосподарської продукції на продовольчих ринках особистими селянськими господарствами, то кількісно така реалізація може бути щороку лише одноразовою, яка тим не менш буде товарною, але не підприємницькою. Як наслідок, формується дихотомічне співвідношення: кожний сільськогосподарський підприємець – сільськогосподарський товаровиробник, але не кожний сільськогосподарський товаровиробник є підприємцем. Цей методологічний висновок у першу чергу стосується особистого селянського господарства.

У іншій науковій економічній праці, навпаки, наголошується на тому, що особисті селянські господарства є сільськогосподарськими товаровиробниками [27, с. 2]. Не вдаючись до наукової дискусії з приводу

причин і характеру волевиявлення ОСГ до реалізації надлишків вироблюваної продукції, слід вказати на товарну природу зазначених відносин, що дає всі формальні підстави вважати особисті селянські господарства сільськогосподарськими товаровиробниками.

Рівень юридичних осіб-товаровиробників сільськогосподарської продукції представляють сільськогосподарські підприємства. Спеціальним аграрним законодавством врегульовується діяльність фермерських господарств [28] і підприємств кооперативного типу, якими є виробничі та обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи (Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» [29], а також колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), діючі на основі однойменного Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [30], який не зважаючи на всі політичні перипетії з колективною формою власності, досі не втратив чинності. Хоча у світлі нещодавніх законодавчих новел [31] колективна власність на землю, починаючи з 1 січня 2019 року, має бути безповоротно припинена, що остаточно нівелює потребу в КСП як організаційно-правовій формі товарного сільськогосподарського виробництва.

Нормативно-правовими актами загального законодавства регламентується функціонування підприємств корпоративного типу та унітарних. Нормативною основою створення і діяльності сільськогосподарських товариств є низка актів корпоративного законодавства, зокрема Закон України «Про господарські товариства» [32], а у розрізі окремих їх форм – Закони України «Про акціонерні товариства» [33], «Про товариства з обмеженою низка відповідальністю» [34], «Про холдингові компанії в Україні» [35]). Таким чином, не охопленим окремим законодавчим регулюванням залишається лише рівень повних і командитних сільськогосподарських товариств.

Діяльність державних унітарних сільськогосподарських підприємств базується на положеннях ст. 73 Господарського кодексу України (ГК

України), а комунальних – ст. 78 ГК України. Додатковим регулятором, що конкретизує зазначені законодавчі норми є Примірний статут державного сільськогосподарського підприємства [36].

Рівень приватних унітарних сільськогосподарських підприємств формують приватні сільськогосподарські підприємства (ПСП) та приватно-орендні сільськогосподарські підприємства (ПОСП). Діють вони на загальних засадах господарського законодавства, зокрема ст. 113 ГК України (щодо приватних підприємств) і ст. 115 ГК України (стосовно орендних підприємств). Відсутність комплексних нормативно-правових актів, які врегульовують діяльність цих форм господарювання відносить їх до сільськогосподарських підприємств з невизначеним правовим статусом.

У наявності коротка за обсягом класифікація сільськогосподарських товаровиробників та нормативно-правової основи їх діяльності. Класифікація включає їх базисну диференціацію на фізичних і юридичних осіб. До перших належать фізичні особи-члени особистого селянського господарства, пов'язані сімейними чи родинними стосунками. Товарність цієї форми господарювання визначається надлишками виробленої сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки порівняно з рівнем особистого споживання. До юридичних осіб, як сільськогосподарських товаровиробників, доцільно застосувати поділ на тих, що діють на основі актів спеціального законодавства, якими є аграрні нормативно-правові акти, та актів загального законодавства. Першими є фермерські господарства і підприємства кооперативного типу (сільськогосподарські кооперативи і колективні сільськогосподарські підприємства), причому в світлі сучасного законодавства КСП варто вважати недіючою організаційно-правовою формою. На основі норм загального законодавства діють юридичні особи корпоративного типу і унітарні сільськогосподарські підприємства. Корпоративний рівень (сільськогосподарські товариства) формують акціонерні товариства, включаючи агрохолдинги, а також товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю, повні і командитні товариства.

Унітарні підприємства диференціюються за формою власності на державні, комунальні та приватні (приватні та приватно-орендні). За відсутності комплексної регламентації у вигляді статусних законів всі зазначені різновиди унітарних сільськогосподарських підприємств доцільно рахувати підприємствами з невизначеним правовим статусом.

Наведене дає можливість надати узагальнене визначення сільськогосподарського товаровиробника, яким є власник виробленої сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, призначених для відчуження.

Щодо наступної юридичної конструкції «майнові права», то в науці аграрного права використовується переважно поняття майнових правовідносин, а майнові права розглядаються відповідно як складова змісту останніх [37, с. 85–130; 38, с. 278–322] без розкриття їх значення. Варто зазначити, що застосування поняття майнових прав досить обмежене навіть в цивільно-правовій доктрині, яка оперує переважно категорією речових прав. Звичайно, таке становище пояснюване з боку змісту ч. 2 ст. 190 Цивільного кодексу України (ЦК України) [39], згідно якої майнові права визнаються речовими правами. Але повного ототожнення майнових і речових прав бути не може через відмінності в їхній взаємній природі. Так, у енциклопедичній літературі майнові права розглядаються як суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язаних із володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з майновими вимогами, що виникають між учасниками цивільного обороту з приводу розподілу цього майна та обміну [40, с. 551; 41, с. 480]. Поділяються вони на речові (право власності, право господарського ведення, право оперативного управління) та зобов'язальні права (на відшкодування шкоди, завданої майну фізичної та юридичної особи тощо) [42, с. 244; 43, с. 207]. Саме диференціація майнових прав на речові та зобов'язальні нівелює вищенаведене законодавчо закріплене ототожнення майнових і речових прав, адже майнові права вимоги позбавлені речової матеріальності, бо виникають з приводу дій зобов'язаної особи, а не речей.

Немає також повного суміщення майнових прав і майнових відносин, зокрема в об'єктному аспекті. У класичному розумінні майновими визнаються відносини з володіння, користування і розпорядження речами, а також інші відносини, пов'язані з передаванням матеріальних благ [44, с. 29]. Об'єктами останніх визнаються речі (матеріальні блага), тоді як об'єктами майнових прав можуть виступати продукти інтелектуальної діяльності, які мають нематеріальну природу.

Разом з тим у цивілістичній літературі існує спроба виокремлення ознак майнового права, які забезпечують його здатність виступати об'єктом та вирізняють його з поміж інших об'єктів цивільних правовідносин, які запропоновано згрупувати в кілька груп: 1) статичні – цілісність, самостійність; 2) фактичні – ідеалістична (нематеріальна) природа, суб'єктивна належність; 3) змістовні – зв'язок з річчю, наявність мінової вартості та відсутність споживчої вартості; 4) динамічні – відчужуваність, передаваність, що в сукупності забезпечують оборотоздатність майнових прав як об'єктів [45, с. 336]. Наведена класифікація ознак має універсальний характер через застосовність до будь-яких видів майнових прав. Виходячи з цієї класифікації аграрні майнові права відрізнятимуться від інших їх видів лише ознакою суб'єктивної належності, у нашому випадку – сільськогосподарським товаровиробникам.

Поняття «майно» в цивільному праві має досить обсягове смислове значення. У найширшому значенні воно охоплює речі, речові права та речові зобов'язання. У такому значенні зазначене поняття охоплює визначення підприємства [46, с. 330]. Дійсно у ч. 2 ст. 191 ЦК України розкривається склад майнового комплексу підприємства, до якого входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Подібні конструкції майнових комплексів з незначними відмінностями залежно від видів

сільськогосподарських товаровиробників містяться у базових законах, зокрема у Законах України «Про фермерське господарство» (ст. 19), «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 20), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (ст. 7). Аграрним законодавством визначається навіть структура майна, використовуваного для ведення особистого селянського господарства, відповідно до ст. 6 однойменного Закону. Для інших видів сільськогосподарських товаровиробників, які є юридичними особами, підставою для визначення структури майнового комплексу є ст. 66 ГК України.

Водночас, на думку О.В. Дзери, не треба в законодавстві перелічувати всі різnorідні об'єкти. Логічніше серед об'єктів права власності сільськогосподарського підприємства вказати споріднені види майна за узагальненими ознаками (наприклад, майно виробничого призначення, майно споживчого призначення, результати інтелектуальної праці тощо) [47, с. 17]. Слід погодитися з висловленим зауваженням щодо надмірної видової деталізації у статусних аграрних законах. Однак і визначення, надане у ч. 1 ст. 66 ГК України, згідно якої структуру майна підприємства формують виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства, через надмірну лапідарність потребує додаткового розширеного тлумачення. Тому рівень узагальнення різновидів майна підприємства потребує зваженого підходу і залежить від потреб конкретного наукового дослідження чи фактичних обставин юридичної практики.

Тим не менш, класифікацію майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно здійснювати саме за об'єктним критерієм, узагальнювальним виразом якого є майно сільськогосподарського призначення, специфічні ознаки якого свого часу виокремив В.М. Єрмоленко [48, с. 14]. Узагальнений об'єкт, яким є сільськогосподарське майно, слід диференціювати на окремі його види за ознакою виробничих особливостей і схожістю. Перший блок становитимуть права на природні ресурси, другий –

майнові права на засоби виробництва, третій – права на результати господарської діяльності, четвертий – на продукти інтелектуальної діяльності. Реалізація майнових зобов'язальних прав вимоги, зокрема кредиторської заборгованості, за своєю природою належить до суто цивілістичного механізму, а тому має виводитися за межі сільськогосподарського майна як об'єкта майнових прав.

Провідними серед майнових прав на природні ресурси є безумовно земельні права. Водночас серед поглядів науковців на склад таких прав існують певні розбіжності. Так, П.Т. Філюк зазначає, що земельним законодавством України передбачені існування такі види речових прав на землю, як право власності на земельну ділянку та речові права на чужу земельну ділянку або обмежені речові права. До останніх він відносить право володіння, право користування (сервітут), емфітевзис і суперфіцій [49, с. 9–10]. Надана класифікація речових прав на землю викликає певні зауваження, по-перше, зважаючи на проведені спеціальні дослідження проблем здійснення прав на чужі земельні ділянки, в якому переконливо доведено тотожність понять речових прав на чужі земельні ділянки та обмежених речових прав [50, с. 7]. По-друге, з цієї класифікації випадають речові права землекористування, зокрема право постійного користування та право оренди земельних ділянок, виходячи з енциклопедичного переліку речових прав на землю [51, с. 548]. Таким чином, земельно-майнові права включають в себе право власності, права землекористування та речові права на чужі земельні ділянки. При цьому мало вірогідним є варіант застосування сільськогосподарським товаровиробником для забезпечення своєї діяльності суперфіцію, що звужує обсяг речових прав на чужі земельні ділянки до сервітутів і емфітевзису.

Наступним важливим ресурсом для сільськогосподарського виробництва є вода, використовувана як для зрошення, так і для розведення і вирощування аквакультури за допомогою природних водойм (озер) та штучних водойм (водосховищ, ставків). Зі змісту ч. 1 ст. 6 Водного кодексу

України (ВК України) [52] впливає лише можливість приватного водокористування водними об'єктами, оскільки води є виключно власністю Українського народу. Таким чином, згідно водного законодавства у сільськогосподарських товаровиробників можуть виникати тільки майнові права водокористування. Водночас ст. 59 ЗК України передбачає можливість перебування земель водного фонду у державній, комунальній та приватній власності. При цьому у приватну власність можуть безоплатно передаватись у власність замкнені природні водойми (загальною площею до 3 гектарів), на яких дозволяється створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми. Як наслідок, всупереч водному законодавству сільськогосподарські товаровиробники можуть набувати право власності на водойми.

Щодо речових прав на чужі водні об'єкти, то актуальними є лише водні сервітути. Разом з тим у ВК України сервітути не згадуються жодного разу, втім як і у еколого-правовій навчальній [53–55], енциклопедичній [56] та науково-інтерпретаційній [57] літературі. У ст. 99 Земельного кодексу України (ЗК України) [58] взагалі всі сервітути, пов'язані з використанням чужих водойм, визнаються земельними. І тільки у цивілістичних джерелах, на відміну від еколого-правових, водними сервітутами визнаються права на забір води, водопій худоби, здійснення переправ через водний об'єкт, а також інші узгоджені з власником правомірні дії [59, с. 488]. Зазначені водні сервітути і будуть майновими правами сільськогосподарських товаровиробників на чужі водойми.

Сільське господарство неможливе без використання рослин. Разом з тим, це культурні рослини, які не підпадають під визначення такого природного ресурсу як рослинний світ згідно ч. 2 ст. 1 Закону України «Про рослинний світ» [60], а тому їх використання має врегульовуватися відповідним аграрним законодавством. Аналогічний режим щодо сільськогосподарських тварин встановлює ч. 2 ст. 1 Закону України «Про тваринний світ» [61]. Таким чином, флористичні та фауністичні природні

ресурси випадають з сільськогосподарського використання.

Ще одним природним ресурсом, який може використовуватися сільськогосподарськими товаровиробниками, є надра. Майнові права на надра визначаються ч. 1 ст. 23 Кодексу України про надра (КУпН) [62], зміст яких полягає у можливості сільськогосподарських товаровиробників у межах наданих їм земельних ділянок без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води (ч. 1 ст. 23 КУпН). До корисних копалин місцевого значення відповідно до затвердженого урядом переліку [63] належать вапняк, гіпс, гаж, сапропель, крейда, пісок, суглинок, супісок та інші копалини, не включені до Переліку корисних копалин загальнодержавного значення. Саме на перераховані об'єкти у разі їх використання для власного будівництва можуть виникати майнові права сільськогосподарських товаровиробників при використанні надр.

Наступний блок формують майнові права на засоби виробництва, які поділяються на основні та оборотні. Найбільш оптимальне групування основних засобів містить Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» [64]. Відповідно до пунктів 4, 5 цього Положення основні засоби за критеріями однотипності технічних характеристик і функціонального призначення диференціюються на групи: земельні ділянки; капітальні витрати на поліпшення земель, не пов'язані з будівництвом; будівлі, споруди та передавальні пристрої; машини та обладнання; транспортні засоби; інструменти, прилади, інвентар; тварини; багаторічні насадження та плодоносні рослини. Передбачається можливість наявності й інших основних засобів.

Склад оборотних засобів для сільськогосподарського виробництва впливає зі змісту п. 6 стандарту бухгалтерського обліку 7 «Запаси» [65], до яких включають: сировину, основні й допоміжні матеріали, комплектуючі вироби та інші матеріальні цінності; незавершене виробництво (посіви,

оранка на зяб); малоцінні та швидкозношувані предмети; поточні біологічні активи, а також сільськогосподарська продукція і продукція лісового господарства після її первісного визнання. Біологічними активами згідно п. 4 стандарту бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи» [66] є тварини й рослини, застосовувані для виробництва сільськогосподарської продукції.

Наступними є майнові права на результати господарської діяльності. Головним результатом і метою сільськогосподарської виробничої діяльності є сільськогосподарська продукція, до якої відноситься сира продукція культурного рослинництва, тваринництва і рибництва та продукти її первісної переробки, здійснюваної безпосереднім виробником [67, с. 585]. Нормативне визначення сільськогосподарської продукції міститься у низці законодавчих актів, зокрема ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років», п. 2.15 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [68], підп. 14.1.324 п. 14.1 ПК України. Відповідно виникають майнові права на фінансові результати, тобто доходи, одержувані від реалізації сільськогосподарської продукції.

Нарешті, останній блок утворюють майнові права на продукти інтелектуальної власності, до яких належать власні виробничі агротехнології, селекційні досягнення (сорт рослин, порода тварин) та засоби індивідуалізації (торгівельна марка) сільськогосподарських товаровиробників.

На високу роль технологій у створенні конкурентоспроможної екологічно чистої продукції вказується у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [69]. Безпосередньо узагальнене визначення технології як результату науково-технічної діяльності, сукупності систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг міститься у п. 11 ст. 1 Закону України «Про

державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [70]. При цьому новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології відносяться до інновацій (ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» [71]. Таким чином, новостворені і вдосконалені виробничі технології є частиною майнового комплексу сільськогосподарського товаровиробника і, як наслідок, об'єктом його майнових прав.

Майнові права на селекційні досягнення, як об'єкти інтелектуальної власності, традиційно належать до сфери цивільно-правового регулювання, нормативно-правовий механізм регулювання яких базується на нормах ЦК України (абз. 11 ч. 1 ст. 420, статті 485–488) та спеціальному Законі України «Про охорону прав на сорти рослин» [72]. Між тим, аграрно-правову природу сортів рослин, використовуваних у сільському господарстві, сьогодні переконливо доведено на дисертаційному рівні [73]. Щодо порід сільськогосподарських тварин, то їх створення (покращення) регламентується сьогодні аграрно-правовим Законом України «Про племінну справу у тваринництві» [74]. Одним із завдань племінної справи у тваринництві прямо визначено створення селекційних досягнень (абз. 10 ст. 6 Закону).

Нарешті, щодо майнових прав на засоби індивідуалізації сільськогосподарських товаровиробників, то в цивілістичній доктрині обумовлюється, що фірмове найменування, будучи благом немайновим і особистим, саме по собі в підприємство не входить, до підприємства припустиме іноді відносити лише право використовувати фірмове найменування, а це останнє право має майновий характер, тому що підлягає грошовій оцінці та має в обороті самостійну цінність [75, с. 212]. Варто не погодитися з цією пропозицією. Як зазначає С.І. Шимон, майнове право завжди являє собою можливість, однією з яких є використання об'єкта інтелектуальної власності [45, с. 336]. Цей вислів чітко підкреслює майнову природу використання об'єктів інтелектуальної власності. Як наслідок, майнові права на засоби індивідуалізації, порушення яких наносить відчутну

матеріальну шкоду, апріорі мають входити до складу майнового комплексу підприємства.

Одним з основних засобів індивідуалізації підприємства традиційно вважався торговий знак, правовий режим використання якого визначався Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [76]. Нещодавно застосування торгового знаку Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» [77] було замінено на торгівельну марку. Саме торгівельна марка на сьогодні стала єдиним засобом індивідуалізації, який захищається законом.

У підсумку вимальовується уточнена структура майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, у якій перший блок становлять права на природні ресурси: земельні права (власності, землекористування, на чужі земельні ділянки (земельний сервітут, емфітевзис); водні права (власності, водокористування, водний сервітут); надрові права на корисні копалини місцевого значення, використовувані для забезпечення сільськогосподарського виробництва. Відповідно другий блок об'єднує майнові права на засоби виробництва (основні та оборотні), третій – на результати господарської діяльності (сільськогосподарської продукції та доходів від її реалізації), четвертий – на продукти інтелектуальної власності (виробничі агротехнології), селекційні досягнення (сорти рослин, породи тварин), засоби індивідуалізації (торгівельна марка) [78, с. 135].

Переходячи до розкриття сутності і змісту складної юридичної конструкції захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, слід вказати на існуючу в аграрно-правовій доктрині думку, що захист сільськогосподарських товаровиробників відноситься до предмету саме аграрного права [3, с. 264]. Разом з тим ця думка не одержала необхідного рівня розвитку в аграрно-правовій науці. Ще однією ознакою усталеності певного доктринального положення є його відображення у навчальній

літературі. Проте у структурі жодного проаналізованого вітчизняного підручника чи навчального посібника з аграрного права не міститься матеріалів, присвячених безпосередньо захисту прав сільськогосподарських товаровиробників [79–82]. Аналогічна картина вимальовується і в зарубіжних виданнях країн пострадянської правової сім'ї [11; 83]. І лише незначна увага питанням захисту права власності сільськогосподарських підприємств приділена в рамках навчального і науково-практичного посібника «Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства» [84]. Існують також поодинокі наукові публікації, присвячені загальним питанням забезпечення прав селян [85]. Усе це свідчить про недостатню розробленість тематики захисту аграрних прав у науковому плані.

Для порівняння значно більшу увагу науковців присвячено захисту земельних прав в цілому [86] та захисту прав власників і користувачів земель сільськогосподарського призначення зокрема [87]. Останні з вказаних публікацій перебувають на перетині впливу аграрного і земельного права і в такому вигляді можуть формувати сферу різновиду земельних майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Недостатня увага, присвячена захисту прав як аграрно-правової категорії, спричинює необхідність звернення до загальнотеоретичної доктрини. У енциклопедичній літературі із загальної теорії права теорії права переважає думка, що правовий захист є складовою правової охорони і становить систему дозволених заходів, що передбачають активну поведінку суб'єктів, націлену на перешкоджання протиправній поведінці чи правомірній діяльності, що може спричиняти шкоду особі, яка захищає власні права і свободи, а також можливості інших суб'єктів права [88, с. 158]. На жаль, викладене не відбиває об'єктивного стану розмежування оборони і захисту, які принципово розрізняються за цілою низкою підстав. У загальнотеоретичних дослідженнях визначається, що охорона насамперед направлена на гарантування підстав набуття прав і законних інтересів, тоді як під захистом розуміються конкретні активні дії, спрямовані на поновлення

порушеного права. «Охорона» і «захист» відрізняються за часовими межами застосування. Охорона діє постійно, як превенція у тому числі, а захист – в результаті порушення прав та обов'язків. Розрізняються вони і за інструментарієм, що застосовується. Охорона характеризується більш широким переліком заходів – ідеологічних, економічних, правових тощо, у той час як захист – це використання суто правових методів [89, с. 30]. З останнім варто не погодитись, адже захист може здійснюватися і неправовими методами, коли захист переходить у правопорушення, але решта критеріїв досить переконливо вибудовують основу для засвідчення самостійності обох явищ.

Однак головним критерієм розмежування все ж таки є відмінність функцій, властивих охороні та захисту. Для підтвердження цього висновку доцільно проаналізувати не тільки доктринальні підходи, а й їх безпосереднє закріплення в нормативно-правовій базі. Так, у ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» [90] охорона державної таємниці розуміється як комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на *запобігання* розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв. Тобто функцією охорони визначено *запобігання* правопорушенню. У свою чергу, у ст. 1 Закону України «Про охорону праці» [91] функцією останньої визнається *збереження* життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Аналогічні функції закріплюються і в інших законодавчих актах. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 39 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [92] функцією охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників є *запобігання* негативному впливу господарської діяльності. Охоронні зони залізничного транспорту встановлюються для *збереження* об'єктів залізничного транспорту (ч. 4 ст. 6 Закону України «Про залізничний транспорт» [93]). Таким чином, у законодавстві визначено і закріплено функції охорони, якими є *запобігання* правопорушенням

(профілактична) та безпосереднє збереження об'єкта охорони.

Разом з тим у чинному законодавстві через ототожнення понять охорони і захисту відбувається змішування їх функцій. Наприклад, у ст. 1 Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах» [94] захист інформації в системі визначено як діяльність, спрямовану на *запобігання* несанкціонованим діям щодо інформації в системі. Відповідно захист рослин розглядається як комплекс заходів щодо *попередження*, зменшення втрат врожаю сільськогосподарських культур від шкідників, хвороб і бур'янів (ст. 1 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» [95]). У наявності своєрідне «перетягування» у бік захисту не властивої йому профілактичної функції охорони, яка проявляється через запобігання, попередження правопорушень. Між тим, функції захисту полягають саме у припиненні протиправних дій та відновленні первісного становища, яке існувало до початку правопорушення. Відновлення стосується як обсягу порушених прав, так і стану об'єкта, який існував до початку правопорушення. У разі, коли відновити належний фізичний стан об'єкта не уявляється можливим, відбувається відшкодування завданої шкоди у вартісному виразі. Такий загальний правовий механізм здійснення захисту і охорони.

Найбільш розробленою в природоресурсно-правовій доктрині є тематика захисту земельних прав, проте й тут трапляються дискусійні моменти. Так, М.В. Шульга вважає, що заходи захисту можуть бути спрямовані на попередження, припинення, усунення порушення права, його відновлення та (або) компенсацію витрат, викликаних порушенням земельних прав [96, с. 66]. Водночас автор, перераховуючи функції захисту земельних прав, наводить не властиву захисту функцію попередження порушення права. Крім того, компенсація витрат, викликаних порушенням земельних прав, є одним із способів забезпечення відновлення порушених прав, а не одним із самостійних заходів захисту.

У земельно-правовій науковій літературі різновидами прав, які

підлягають захисту, називають порушені, невизнані або оспорювані права [97, с. 172]. Водночас ця класифікація також викликає певні зауваження, зокрема щодо невизнання і оспорювання права як самостійних підстав його захисту. В юридичному розумінні невизнання є нічим іншим як запереченням певного факту, визнаного іншими особами. Лінгвістичне тлумачення терміну «оспорювати» як висловлювати свою незгоду з ким-, чим-небудь, брати під сумнів щось, заперечувати, а в юридичному значенні – домагатися відновлення свого права на що-небудь через суд [98, с. 686] дає підстави вважати оспорювання логічно-наслідковою процедурною дією, яка забезпечує реалізацію невизнання чийогось суб'єктивного права. У такому розумінні оспорювання, як засіб забезпечення невизнання права, та безпосередньо невизнання права не можна розглядати як однопорядкові категорії. Так само і невизнання логічно розглядати лише як різновид порушення прав. Тому єдиною підставою виникнення захисту доцільно вважати виключно порушення прав.

У кінцевому рахунку, функції захисту полягають саме у припиненні та усуненні порушення певного права, наслідками реалізації яких є визнання порушеного права і відновлення первісного становища, яке існувало до початку правопорушення.

З цього боку показовим є розмежування охорони і захисту земельних прав, запропоноване І.І. Каракашем, за яким охорона прав на землю виникає з моменту прийняття відповідних правових норм, які «оберігають» закріплені права від порушень, і припиняється разом зі скасуванням охоронних норм права. Захист земельних прав настає з моменту порушення права і діє у межах встановлених строків. Охорона властива земельним правам в об'єктивному змісті, а захист притаманний суб'єктивним правам, що належать їх володарям. Охорона земельних прав забезпечується діяльністю органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а захист прав здійснюється переважно судовими органами. У зв'язку з цим охорона земельних прав забезпечується в адміністративному порядку та

адміністративно-правовими засобами, тоді як захист порушеного суб'єктивного земельного права здійснюється здебільшого в судовому порядку і цивільно-правовими засобами [99, с. 291]. Наведені критерії розмежування охорони і захисту набувають значення базисних.

Безпосередньо щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, слід констатувати неналежну увагу вчених, яка втілилася лише у декілька наукових публікацій. На жаль, навіть серед зазначених видань окремі мають виключно декларативний характер. Наприклад, стаття В.В. Устюкової «Захист майнових прав селянського (фермерського) господарства» [100] крім задекларованої назви не містить жодного положення, присвяченого дійсно механізму захисту майнових прав. Увага автора зосереджується лише на внутрішніх майнових відносинах членів селянського (фермерського) господарства, зокрема процедурі майнового супроводження створення господарства і виходу з нього окремих членів.

Натомість інша публікація дійсно присвячена правовому захисту сільськогосподарських товаровиробників, у якій під механізмом захисту прав і законних інтересів сільськогосподарських товаровиробників розуміється процес реалізації права на захист через застосування належних форм (юрисдикційна і неюрисдикційна), способів (міри реакції правомочних осіб на порушення прав) і засобів захисту (позов, заява, скарга, претензія, клопотання та рішення відповідних органів з їх приводу) [101, с. 261–262]. Разом з тим у наведеній статті правовий захист сільськогосподарських товаровиробників розглядається лише з боку традиційних його форм і способів, охоплених нормами матеріальних (конституційного, цивільного, адміністративного тощо) і процесуальних галузей права. Сформований таким чином механізм відносять до аграрно-правової сфери через суб'єктно-об'єктний склад та комплексність аграрного права, яка базується на застосуванні норм іншої галузевої належності. Між тим, існують безпосередньо аграрно-правові способи захисту, запроваджені аграрними законодавчими актами. Зокрема, це страхування сільськогосподарської

продукції [102, с. 191–192; 103, с. 146–147], введене Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» [9], який формує власне аграрно-правовий захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

За своєю природою майнові права сільськогосподарських товаровиробників належать до аграрних суб'єктивних прав, тому при захисті активізуються і приводяться в дію всі їх складові: право на власні дії (самозахист); право на чужі дії (вимагати від порушника припинення правопорушення і відновлення порушених прав); право на звернення до компетентних органів за захистом (юрисдикційні способи захисту).

Таким чином, захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як передбачену нормами права комплексну систему заходів та способів, що застосовуються державою в особі уповноважених органів і посадових осіб, органами місцевого самоврядування, судами і безпосередньо самими сільськогосподарськими товаровиробниками для припинення порушення і відновлення їх майнових прав [104, с. 122].

Нарешті, завершальним об'єктом визначення базових складових понятійно-категорійного апарату дослідження є юридичне забезпечення. Передусім слід вказати на недостатнє поширення цього поняття порівняно з правовим забезпеченням, яке є аналоговим, виходячи з належності юридичного і правового забезпечення до одного синонімічного ряду [105, с. 493]. Також варто вернути увагу на наявність прямо протилежних наукових позицій щодо співвідношення суміжних понять правового забезпечення і правового регулювання: у першому випадку правове забезпечення визнається складовою частиною правового регулювання [106, с. 111–112], в іншому – навпаки [107, с. 50]. Причому кожен авторський підхід має власне досить переконливе обґрунтування, що зовсім не сприяє з'ясуванню об'єктивної картини дійсності. Справа мабуть у різних рівнях сприйняття категорії «правове забезпечення», яке висувається перед дослідником залежно від

поставлених перед ним конкретних завдань. Звідси, найбільш імпонуючим виглядає інтегративний підхід, запропонований А.П. Сидоренком, за яким поняття правове забезпечення в сучасній правовій літературі вживається в різних значеннях: у широкому – як правова діяльність, у вузькому – як правова процедура та нормотворчість, у спеціальному – як правове регулювання, у додатковому – як правова практика та правова технологія [108, с. 45]. Тобто на певному рівні (спеціальному) правове забезпечення змістовно зливається, ототожнюється з правовим регулюванням. А щодо сутності правового забезпечення, то найвідповіднішим бачиться сприйняття правового забезпечення як створення правовими (юридичними) засобами надійних умов для здійснення чого-небудь, вирішення якихось завдань, що становлять інтерес для суспільства (держави) [109, с. 37].

Розрізняючи державне та недержавне (громадське) правове забезпечення, Є.О. Харитонов класифікував зусилля держави за правовим забезпеченням на: 1) методологічне та доктринальне забезпечення; 2) законодавче забезпечення; 3) забезпечення належної реалізації норм законодавства; 4) інформаційно-пропагандистське (виховне) забезпечення; 5) організаційне забезпечення [109, с. 41–42]. Доцільно диференціювати зазначені напрями діяльності держави на безпосередньо нормативно-правові (забезпечення законодавче і належної реалізації норм законодавства) і супутні види забезпечення (методологічне та доктринальне, інформаційно-пропагандистське (виховне), організаційне). При цьому, виходячи з теми дисертації, серед супутніх видів забезпечення виключного значення набуває саме методологічно-доктринальне забезпечення.

Таким чином, для цілей нашого дослідження юридичне забезпечення слід сприймати як створення за допомогою безпосередньо юридичних засобів (належного законодавства і механізму реалізації норм законодавства) і супутніх засобів (методологічно-доктринального забезпечення) необхідних умов для здійснення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Необхідним штрихом до завершення формування базових категорій дослідження є також з'ясування співвідношення між захистом прав сільськогосподарських товаровиробників і захистом аграрних прав, що по суті зводиться до співставлення змісту опорних понять «права сільськогосподарських товаровиробників» і «аграрні права», що впливають з суб'єктного складу аграрних відносин з виробництва сільськогосподарської продукції. Єдиною формою господарювання, яка може бути виключно сільськогосподарським виробником, є особисте селянське господарство. Але, виходячи з обґрунтованої вище можливості ОСГ бути одночасно і товаровиробником, для цілей нашого дослідження доцільно застосовувати права сільськогосподарських товаровиробників і аграрні права як тотожні поняття.

1.2. Історичний розвиток законодавства щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників

У системі діючого законодавства України важливе місце посідає аграрне законодавство, нормативно-правові акти якого регулюють правовідносини щодо виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Провідні представники аграрно-правової науки докладно дослідили поняття «аграрне законодавство», розглянемо основні правові аспекти вказаної дефініції.

Аграрне законодавство охоплює нормативно-правові акти, спрямовані на належну організацію ведення основних і допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва [110, с. 42, 44]. Це функціональна ознака аграрного законодавства, яка характеризує його диференціацію за видами діяльності. Разом з тим, на думку Н.І. Титової і А.А. Нацюк, зміст аграрного законодавства не можна обмежувати лише нормативно-правовими актами, спрямованими на організаційно-управлінську сферу аграрних

відносин [111, с. 395], з чим безумовно слід погодитись.

У свою чергу, професор Г.Ю. Бистров вказує, що аграрне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини й слугують формою вираження назовні норм аграрного права [112, с. 63]. У наявності більш загальна формальна ідентифікація аграрного законодавства, тобто його здатність бути формою аграрного права. Поряд з цим існує визначення аграрного законодавства як комплексної галузі системи законодавства, що містить об'єднанні внутрішньою спільністю нормативно-правові акти, правові норми яких регулюють виробничо-господарську діяльність і пов'язану з нею іншу діяльність сільськогосподарських організацій та земельні, трудові, майнові й організаційно-управлінські відносини, що складаються у сфері їх діяльності і утворюють органічний комплекс аграрних відносин [111, с. 395]. У наведеному визначенні зосереджується увага на атрибутивних властивостях комплексності аграрного законодавства, спрямованого на врегулювання різновидів сільськогосподарської діяльності, яка опосередковується комплексом аграрних відносин.

Аграрне законодавство також розглядається як комплексна, інтегрована і спеціалізована галузь законодавства, що являє собою відносно самостійну систему взаємопов'язаних уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів, що покликані регулювати публічно-правові та приватноправові аграрні відносини [113, с. 4]. У цьому визначенні відбувається зосередження уваги на змістовній характеристиці аграрного законодавства як сукупності нормативно-правових актів. Це важлива уточнювальна деталь, адже в теорії права термін «законодавство» вживається в кількох значеннях: у вузькому розумінні – це система законів України, складовою частиною яких є міжнародні договори; у широкому значенні розглядається як система законів та інших нормативних актів, які приймаються Верховною Радою і вищими органами виконавчої влади; у найширшому значенні – це система законів і постанов Верховної Ради, указів

Президента України, нормативних актів уряду і центральних органів виконавчої влади, а також місцевих рад і державних адміністрацій [114, с. 499]. Однак навіть наведене найширше енциклопедичне тлумачення законодавства чомусь випускає з уваги локальний рівень нормативно-правового регулювання, адже традиційним є широкий підхід, за яким до системи законодавства входить уся множинність нормативно-правових актів будь-якої юридичної сили [115, с. 710]. А локальні акти визнаються нормативно-правовими, хоча й займають за юридичною силою найнижчий рівень [116, с. 518]. З іншого боку, навіть в навчальній літературі з теорії права відсутня єдність в поглядах на природу локальних актів: від їх розгляду як підзаконних актів [117, с. 341] до обмеження суб'єктів нормотворчої діяльності рівнем місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування [118, с. 266–267]. До речі, останній підхід закріплено і на сучасному енциклопедичному рівні [115, с. 711].

Ось чому методологічно важливо на галузевому рівні юридичної науки визначитися з уніфікованим баченням системи галузевого законодавства, зокрема аграрного. З цього боку важливого значення набуває підхід В.Ю. Уркевича, що аграрне законодавство слід розглядати з позиції широкого тлумачення, включаючи до нього не тільки власне закони, а всі чинні нормативно-правові акти. Звідси, аграрне законодавство України можна визначити як комплексну галузь законодавства, сукупність нормативно-правових актів (законодавчих, підзаконних, локальних), норми яких спрямовані на регулювання аграрних відносин, тобто комплексу відносин, що виникають при виробництві сільськогосподарської продукції, її перероблення та реалізації, а також надані різноманітних послуг у сфері сільськогосподарської діяльності [119, с. 53].

Визначення змісту аграрного законодавства дає змогу перейти до вивчення його ретроспективного розвитку, зокрема в частині формування механізму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Але логічним завершенням будь-якого історико-правового екскурсу має бути

певна систематизація проаналізованого матеріалу, найвищим рівнем якої є періодизація відповідного історико-правового процесу. За висловом О.І. Резнік, періодизація історико-правового процесу – це поділ цього процесу за шкалою часу у формі визначених, слідуєчих один за одним, історичних періодів (ступенів, фаз, етапів) з урахуванням специфіки розвитку самого права і впливу окремих сфер суспільного життя на розвиток права [120, с. 14]. На жаль, не зважаючи на зроблений нею об'єктивний висновок про масову заміну науковцями системної конструкції періодизації історико-правового процесу довільним поділом матеріалу із чисто суб'єктивних міркувань [120, с. 1], ця авторка спеціального монографічного дослідження в ранзі кандидатської дисертації так і не висловила свого власного бачення щодо конкретних періодів історико-правового процесу.

Не приділено чомусь жодної уваги питанням історико-правової періодизації суспільних процесів в Україні і авторами сучасної Великої української двадцятитомної юридичної енциклопедії, окремий том якої присвячено проблемам історії держави і права України [121]. У такому разі виходом залишається звернення до навчальної літератури, в якій за загальним правилом мають викладатися усталені наукові положення. Такою є періодизація вітчизняної державності, запропонована А.С. Чайковським у навчальному посібнику «Історія держави і права України» з грифом МОН України: перший, ранньофеодальний період (VI–XVI ст.), другий (XVI ст.–1917 р.), третій (1917–1921 рр.), четвертий (1921–1990 рр.), п'ятий (1990 р. – т.ч.) [122, с. 4–9]. Однак суттєвим методологічним недоліком цієї періодизації є визначення часових проміжків кожного періоду на фоні відсутності їх назв, крім першого ранньофеодального. Крім того, це загальна періодизація державно-правових процесів, що відбувалися на території нашої країни, які мають певні особливості в різних сферах суспільного буття. Тому загальна періодизація в її широкому розумінні безумовно має бути орієнтиром при вивченні вузьких галузевих тем, але з врахуванням особливостей галузевих механізмів правового регулювання, які в нашому

випадку представлені аграрним законодавством. Як наслідок, аналогічне співвідношення має стосуватися і синхронізації періодів розвитку загального аграрного законодавства і безпосередньо більш вузької його складової, якою є законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Слід зазначити, що аграрне законодавство має свою періодизацію розвитку, яка включає такі періоди: середини XIX – першої чверті XX ст.; доби української революції (1917–1921 рр.); радянського аграрного законодавства [123, с. 13–41]. У свою чергу, законодавство, яке регулює захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, має власну історію розвитку, вивчення якої доцільно розпочати із законодавства Київської Русі [124, с. 364].

Основним джерелом (комплексом джерел) законодавства Київської Русі є так звана «Руська Правда», яка об'єднує під загальною назвою споріднені за змістом кілька пам'яток староруського права: 1) Коротка Правда або Коротка редакція як найстаріший систематизований збірник норм давньоруського права; 2) Поширена Правда або Поширена редакція; 3) Скорочена редакція. При цьому вказується на існуючі відмінності між окремими списками однієї редакції в послідовності розміщення статей та їх формулюванні. У часи, коли створювалася Руська Правда, ще не розрізнялися окремі галузі права, але, виходячи із сучасних критеріїв, тепер виокремлюють низку норм кримінального права, цивільного права (права власності, зобов'язального права, спадкового права), процесуальні норми (без поділу на цивільний і кримінальний процес) тощо [125, с. 649–651]. Ця інформація енциклопедичного рівня надана фахівцями з історії держави і права України, яка має загальний характер незалежно від галузевого поділу сучасної системи права.

Тому вважаємо за потрібне навести результати дослідження В.М. Єрмоленка, як одного з небагатьох вітчизняних вчених юристів-аграрників, які досліджували законодавство Київської Русі у контексті

варіативної можливості його норм бути першоджерелами вітчизняного аграрного права, зокрема у частині аграрних майнових відносин. Результатом став висновок, що давноруське право містило норми цивільного, кримінального та процесуального права. Майнові суспільні відносини з виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції врегульовувалися насамперед нормами цивільного (у сучасному розумінні) права. Це відносини власності на земельні ділянки, засоби виробництва та сільськогосподарську продукцію. Законодавчі джерела, перебуваючи у первісному стані, не могли охопити своїм регулюванням весь пласт тодішніх майнових відносин щодо виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, а також щодо захисту таких прав. Тому переважаючими у механізмі правового регулювання були норми звичаєвого права [37, с. 10–11]. Як бачимо, наведені висновки обох досліджень щодо характеру норм давньоруського права в цілому збігаються, крім ролі норм звичаєвого права. Втім Руська правда розглядалась вітчизняними науковцями історико-правового профілю як найдавніша пам'ятка вітчизняного звичаєвого права, про що свідчать праці комісії для виучування звичаєвого права України, створеної при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) в кінці 20-х років минулого століття [126, с. 1]. Таким чином, у наявності узагальнення про відсутність аграрно-правового «забарвлення» у норм давньоруського законодавства.

Разом з тим ці висновки стосуються більш загальних аспектів, ніж питання захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, що зумовлює необхідність перевірки Руської Правди на можливу наявність відповідних правових норм. Якщо взяти за основу Поширену редакцію Руської Правди, можна зробити висновок, що в ній містяться положення, спрямовані на захист майна сільськогосподарського призначення, зокрема сільськогосподарських тварин (ст. 42, 43, 45), бортництва (ст. 71), сільськогосподарського землекористування (ст. 72) тощо [127]. Однак за своїм характером – це норми, що містять конкретні санкції юридичної відповідальності переважно кримінального (в сучасному розумінні)

характеру.

Ситуація не змінилася і в 1743 році, коли було зроблено першу спробу кодифікувати законодавство шляхом розроблення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» [128]. Документ містив норми адміністративного, цивільного, кримінального та інших галузей права. У ньому досить детально розглядалися інститут власності і володіння, сервітути і заставне право. Особлива увага приділялась регулюванню земельних відносин. 17-й розділ регламентує справи про землю, межі, порушення володіння. Артикул 1 подає загальні дефініції. Артикули 2–16 присвячені процесуальним правилам вирішення межовими комісарами земельних спорів. Арт. 15 подає так зване сябринне землеволодіння. Арт. 16–17 містять норми відшкодування за виорювання чужої землі, посіви та збирання урожаїв на ній. У 18-тому розділі регулюються відносини з користування водами, тобто про судноплавні та портові ріки, межі на річках, греблі, млини, стави і сіножаті. 19-й розділ стосується сервітутів, у тому числі і земельних сервітутів. З 1 артикула по 12-й розглядаються сервітути проходу та проїзду через чужі землі і ліси та користування останніми. Разом з тим механізм правового регулювання захисних відносин, покладений у основу «Прав, за якими судиться малоросійський народ», за своїм характером є цивільно-правовим з окремими елементами адміністративно-правового захисту.

Початковим етапом становлення селянського (в сучасному розумінні – аграрного) законодавства в Україні слід вважати селянську реформу 1861 року у Російській імперії, адже у той час переважна більшість українських земель входила до складу останньої. Головною метою зазначеної реформи було створення общинної власності на землю, щоб община стала нижньою ланкою адміністративного управління на селі.

Першим актом, що встановлював зачатки аграрно-правового в сучасному розумінні механізму захисту майнових прав селян, стало «Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності (19 лютого 1861 р.)» [Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної

залежності (19 лютого 1861 р.). Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том I: З найдавніших часів до початку XX століття. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. С. 231–244.], у розд. II (статті 31–39) якого встановлювався досить чіткий перелік майнових прав селян, що вийшли з кріпосної залежності, включаючи права на землю. При цьому селянам при вирішенні спорів між собою вперше надавалося право звертатися до суду, а також до поміщика (ст. 26). Таким чином, у наявності прообрази сучасного аграрно-правового регулювання судового і адміністративного способів захисту аграрних майнових прав. Відповідно до ст. 96 Загального положення до компетенції волосного суду належали всі спори між селянами ціною до 100 карбованців включно як щодо рухомого і нерухомого майна в межах селянського наділу, так і за позиками, покупками, продажами і будь-якими угодами і зобов'язаннями, а також справи з відшкодування шкоди, нанесеної селянському майну.

Прийнятий трохи пізніше Російський статут цивільного судочинства 1864 р. допускав використання звичаєвого права у родинних, спадкових і земельних правовідносинах, щодо яких немає відповідного законодавчого регулювання [129, с. 233], а Закон «Про обов'язкове застосування звичаєвого права при судових розглядах селянських справ» від 12 липня 1889 року тільки додатково підкреслив тенденцію заповнення існуючих прогалини у законодавстві щодо врегулювання тогочасних аграрних відносин [123, с. 16], зокрема відносин із захисту прав селян.

На початку XX століття відбувалася Столипінська аграрна реформа, регламентована низкою нормативних актів, спрямованих на перерозподіл селянської земельної площі в Російській Імперії та підвищення продуктивності сільського господарства. Мета цієї реформи передбачала здійснення таких заходів: вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність, створення хутірського та відрубного господарства, переселенську політику. Однак, в аграрній реформі були відсутні

положення щодо захисту власності селян від порушень. Це пояснюється тим, що інтереси селян, не зважаючи на їх пріоритетну роль в сільськогосподарському товаровиробництві, залишалися на останньому плані.

Однак усі аграрні реформи царського уряду були обірвані Першою світовою війною і наступною за нею Жовтневою революцією 1917 року, в результаті якої виник короткий період доби української революції (1917–1921 рр.), який І.М. Заріцька виокремила як самостійний період розвитку аграрного законодавства [123, с. 18–27]. Разом з тим, проведений нами аналіз аграрно-земельного законодавства цього періоду, змушує прийти до висновку про фактичну відсутність в ньому норм, спрямованих на захист майнових прав тогочасних сільськогосподарських товаровиробників. Однією з причин цього становища, на нашу думку, є короткостроковість приходу до влади кожного з українських владних режимів (Центральної Ради, Директорії, УНР), коли вони просто не встигали навіть вирішити головне політичне питання, тісно пов'язане з утриманням влади, яким було питання розподілу земель сільськогосподарського призначення.

Наступним є радянський період розвитку законодавства про захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, у якому доцільно виокремити перший етап виникнення і становлення механізму захисту колективних форм господарювання в сільському господарстві, який хронологічно співпадає з довоєнним часом (1919–1939 рр.) [130, с. 139–140].

Першим нормативно-правовим актом радянської влади у сфері започаткування колективних форм господарювання був загальновідомий Декрет «Про землю» [131], у п. 1 якого скасовувалося право приватної власності на землю, яке замінялося правом землекористування. На цьому фоні в п. 6 цього Декрету рівноправною формою організації обробітку землі було вказано товариства, а в п. 7 – артільна форма землекористування. Зазначені колективні форми організації сільськогосподарської праці не були характерними для того часу. Це означає, що вже в перший день

більшовицького перевороту останні закладали і закріплювали нормативно ідею усупільнення сільськогосподарського виробництва. Таке становище безумовно змінювало характер не тільки існуючих раніше земельних прав, а й механізму правового захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників у цілому. Разом з тим вказані норми мають швидше ідеологічний характер, а тому згадуються лише в загальному контексті реалізації принципу історизму.

Зазначена тенденція до усупільнення засобів виробництва дуже скоро одержала подальший розвиток і втілення при прийнятті Всеросійським Центральним виконавчим комітетом 14 лютого 1919 р. постанови «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного рільництва» [132]. Зокрема розділи V–VI Положення присвячувалися особливостям організації радянських господарств (пізніше – радгоспів), розділ VII – сільськогосподарських виробничих комун, розділ VIII – спільній обробці землі, а розділ IX – заохоченню і сприянню трудовим сільськогосподарським об'єднанням. Разом з тим в Положенні не містилися спеціальні норми щодо захисту майнових прав зазначених державних і колективних форм господарювання, що призводить до висновку про застосування до них загального механізму цивільно-правового і кримінально-правового захисту, який базувався на законодавстві попереднього владного режиму, тим більше, що Цивільний і Кримінальний кодекси, як російські, так і їх українські аналоги, були прийняті лише у 1922 році. Тому слід погодитися з І.М. Заріцькою, що «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного рільництва» заклало основу для подальшої диференціації форм землекористування у бік одержавлення, усупільнення земельно-майнової власності сільськогосподарських виробників та створення з одноосібних селянських господарств колективних господарств, які виробляли сільськогосподарську продукцію. [123, с. 30].

По-суті, з «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи

переходу до соціалістичного рільництва» починається етап виникнення комплексного аграрно-правового регулювання аграрних майнових відносин радянським законодавством. Він характеризується розробкою та прийняттям низки законодавчих та локальних актів колгоспного законодавства, норми яких були спрямовані, в першу чергу, на організацію діяльності нових правових форм колективного господарювання у сільському господарстві, а не на порядок захисту їх прав.

Наступним нормативно-правовим актом є Земельний кодекс УСРР (1922 р.) [133], що містив спеціальний розділ III (статті 207–222), присвячений регламентації порядку розгляду земельних спорів, для вирішення яких створювалися спеціальні земельні судові комісії: волосні, повітові і губернські, причому справи в земельних комісіях розглядалися в порядку змагального процесу, тобто по-суті в процесуально-судовому порядку (ст. 207 ЗК УСРР). При цьому згідно ст. 221 ЗК УСРР вищий контроль по спірних земельних справах і розгляд касаційних скарг на рішення губернських земельних судових комісій було покладено на Народний комісаріат Землеробства спільно з Народними Комісаріатами Юстиції і Внутрішніх Справ в Особливій Колегії Вищого контролю щодо земельних спорів. Склад Колегії затверджувався Президією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету: голова і один член – за поданням Наркомзему, а решта два за поданням Нарком'юсту і НКВС. Виходячи з того, що основним земельним питанням було сільськогосподарське землекористування, можна зробити висновок про категорію тогочасних земельних спорів виключно у вказаній сфері, тобто про створення механізму адміністративно-судового захисту саме земельних прав сільськогосподарських товаровиробників. Побічним свідченням цьому є наявність земельних судових комісій повітового рівня, а повітами в 1920-х роках були переважно сільські адміністративно-територіальні одиниці, розташовані на землях сільськогосподарського призначення.

Подальший розвиток аграрного законодавства засвідчує поглиблення

загальної тенденції до поглиблення колективних засад у сільськогосподарському товаровиробництві. Так, спільна постанова ЦВК і РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. [134] встановлювала, що кооперативні об'єднання набували статусу юридичної особи і створювалися з метою спільного ведення сільськогосподарського виробництва, однак також не вказувала, яким чином здійснюється захист їхніх прав у випадку порушення.

У 1928 році були розроблені і затверджені «Загальні засади землекористування та землепорядкування» [135], відповідно з якими колгоспи і сільськогосподарські товариства виокремлювалися як особливі землекористувачі. У розд. III «Права трудящих на землю» було уточнено склад суб'єктів землекористування, що мали переважне право на набуття земель, першими з яких були колективні господарства. Паралельно деталізувався перелік осіб, яким заборонялося набувати землі в користування, а також визначалися підстави припинення трудового користування землею. Разом з тим попри задекларовані в назві розділу права трудящих жодних прав, крім права на землю у окремих видів землекористувачів, не наводилося. Натомість у ст. 12 «Загальних засад землекористування та землепорядкування» встановлювався загальний обов'язок землекористувачів правильно і доцільно використовувати надану їм землю. Хоча чітка структуризація прав землекористування за його видами міг би стати серйозною опорою у механізмі захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. І лише останній розділ XIII «Вирішення спорів, що виникають при землепорядкуванні та землекористуванні», який складався лише з однієї статті (ст. 63), вказував, що спори, які виникають при землеустрої, а також спори про права на землекористування і звернення про відновлення порушеного володіння вирішуються за місцем знаходження земель, відносно яких виникли відповідні спори, в порядку, що встановлюється законодавством союзних республік.

Однак наявність порушень майнових прав колгоспів, як основних виробників сільськогосподарської продукції, призвело до спроб з боку держави забезпечити правовий захист колгоспної власності. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР «Про революційну законність» від 25 червня 1932 р. [136] на місцеві органи Радянської влади покладалося зобов'язання притягувати до судової відповідальності всіх посадових осіб, винних у самовільному розпорядженні майном колгоспів, їх продукцією, грошовими коштами і наданою в їх користування землею. На виконання вищевказаної Всесоюзної постанови РНК УРСР 2 листопада 1932 р. видає свою постанову «Про заборону оплати коштом колгоспів робіт і витрат, не пов'язаних безпосередньо з колгоспним господарством» [137], якою заборонялося місцевим організаціям на кошти колгоспів утримувати працівників сільських рад та кооперації, сільських виконкомів та оплачувати витрати, не пов'язані з колгоспним виробництвом.

Нарешті, 27 травня 1939 року було прийнято постанову ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» [138] з метою захисту колгоспних громадських земель від розбазарювання і розкрадання для збільшення присадибних земельних ділянок колгоспників.

Після звільнення України від фашистської окупації розпочинається період становлення колгоспного законодавства, що визначається необхідністю відновлення післявоєнної розрухи у сільському господарстві. Як зазначає В.М. Єрмоленко, цей часовий проміжок визначається також посиленням адміністративно-правового регулювання аграрних відносин. [37, с. 32].

Послаблення правового регулювання аграрних майнових відносин під час другої світової війни призвело до численних порушень майнових прав членів колгоспів, зокрема: недоотримання натури та грошей, які належать відповідно до трудоднів; порушення порядку розподілу сільськогосподарської продукції серед членів колгоспів, так, на вимогу

місцевих органів влади, за рахунок трудовнів колгоспу, утримуються особи, що не працюють в колгоспі і не мають жодного відношення до колгоспного виробництва, розкрадання земель та майна, які належать колгоспу тощо. Для усунення вказаних порушень у сфері майнових відносин колгоспів приймається постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» від 19 вересня 1946 р., яка встановлювала приписи щодо ліквідації перерахованих порушень [139]. На виконання цієї постанови Рада міністрів УРСР приймає постанову «Про заходи щодо забезпечення виконання постанови Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» від 28 вересня 1946 р. [140].

Взагалі можна зробити висновок, що колгоспне законодавство 40-х років минулого століття, зокрема щодо врегулювання майнових відносин, спрямовувалося на відбудову системи колгоспних майнових відносин, охорону колгоспної власності.

Аналіз колгоспного законодавства свідчить про поступове зменшення майнової самостійності колгоспів та одержавлення колективної власності, що є порушенням майнових прав колгоспу як виробника сільськогосподарської продукції. Так, відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміну практики планування сільського господарства» від 9 березня 1955 р. [141] колгоспи і радгоспи були прирівняні у практиці планування сільськогосподарської діяльності. Поряд з цим п. 4 цієї Постанови дозволяв колгоспам визначати розмір посівних площ у розрізі по культурах на власний розсуд, а також встановлювати продуктивність тваринництва і загальну кількість худоби за видами. Однак уже наступний пункт цієї постанови надавав райвиконкомам право розглядати плани колгоспів з рекомендацією внесення в план необхідних коректив.

Ще одним прикладом втручання держави у компетенцію колгоспу щодо розпорядження своїм майном є постанова Ради Міністрів УРСР «Про створення міжколгоспного насінного, продовольчого і фуражного страхового

фонду» від 19 липня 1955 р. [142], відповідно до якої передбачалося протягом п'яти років створити міжколгоспний страховий фонд шляхом щорічного внесення до нього частини врожаю всіма колгоспами УРСР. Резюмуючи цей захід, слід вказати, що використання натуральних внесків іншими особами є фактом порушення майнових прав колгоспу, у зв'язку з тим, що носієм майнового права виступає колгосп і саме йому належить право розпорядження майном, а не держава.

Постановою Ради Міністрів УРСР «Про затвердження положення про порядок залучення в порядку дольової участі грошових коштів неподільних фондів колгоспів на водогосподарське будівництво» від 10 січня 1957 р. [143] передбачалося залучення коштів неподільного фонду на водогосподарське будівництво. Наведене є також фактом розпорядження державою майном колгоспів, що є прямим порушення майнових прав останніх, враховуючи те, що неподільний фонд мав чітко встановлене цільове призначення. Тому залучення коштів неподільного фонду на водогосподарське будівництво порушувало цільове призначення такого фонду.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про порядок передачі радгоспам земель і громадського майна колгоспів при перетворенні їх у радгоспи і про порядок розрахунків з колгоспниками» від 3 травня 1957 р. [144] передбачалася передача колгоспного майна радгоспам без викупу. Лише у разі, якщо частина членів колгоспу, що припиняв свою діяльність, вступала у інший колгосп, то перерахуванню цьому колгоспові підлягала частина коштів неподільного і пайового фонду. При цьому жодного слова не йшлося про можливість і необхідність повернення членам колгоспів їхніх майнових внесків до пайового фонду, що вказує на декларативність внутрішніх майнових правовідносин колгоспів, проголошені численними законодавчими і локальними нормативно-правовими актами. Цим порушувалися всі принципи і зміст кооперації: по-перше, майно колгоспу, який за своєю сутністю є організацією кооперативного типу, після ліквідації колгоспу повинно підлягати передачі іншому кооперативу у сумі

неподільного фонду; по-друге, майно пайового фонду підлягає розподілу між членами колгоспу; по-третє, інше майно, що залишилося після сплати обов'язкових платежів та виконання зобов'язань, також мало бути розподілене між членами колгоспу [37, с. 22].

У підсумку напрошується висновок, що основу юридичного інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за радянський часів складали цивільно-правові норми. Так, відповідно до ст. 6 Цивільного кодексу УРСР [145] захист цивільних прав здійснювався в установленому порядку судом, арбітражем або третейським судом через: 1) визнання цих прав; 2) відновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, які порушують право; присудження до виконання обов'язку в натурі; 3) компенсації моральної шкоди; припинення або зміни правовідношення; 4) стягнення з особи, яка порушила право, завданих збитків, а у випадках, передбачених законом або договором, — неустойки (штрафу, пені), а також іншими засобами, передбаченими законом. Захист цивільних прав у випадках і в порядку, встановлених законодавством Союзу РСР і Української РСР, здійснювався також товариськими судами, профспілковими та іншими громадськими організаціями. У випадках, окремо передбачених законом, захист цивільних прав здійснювався в адміністративному порядку.

Зазначена стаття ЦК УРСР встановлювала загальний порядок захисту цивільних прав. Але Цивільний кодекс встановлював одночасно і порядок захисту саме майнових прав суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Так, наприклад, відповідно до ст. 146 ЦК УРСР державне майно, а також майно колгоспів, інших кооперативних та інших громадських організацій, неправомірно відчужене яким би то не було способом, може бути витребуване відповідними організаціями від будь-якого набувача. Або ст. 159 ЦК УРСР вказувала, що розбіжності, що виникають при укладенні договору, який ґрунтується на обов'язковому для обох сторін державному замовленні, розв'язуються судом, якщо хоча б однією з сторін є колгосп,

міжколгоспне, державно-колгоспне підприємство, організація, об'єднання, і відповідним арбітражем (третейським судом), якщо сторонами є державні, кооперативні та інші громадські організації (крім колгоспів, міжколгоспних, державно-колгоспних підприємств, організацій, об'єднань), оскільки законом не встановлено інше. Розбіжності між названими організаціями, що виникають при укладенні договору, який не ґрунтується на обов'язковому для обох сторін державному замовленні, можуть розв'язуватися відповідно судом або арбітражем, якщо це спеціально передбачено законом або погодженням сторін.

Крім того, норми кодексу регулювали договірні відносини, однією стороною яких був сільськогосподарський товаровиробник. Положення таких договорів встановлювали відповідальність за порушення, зокрема, майнових прав виробників сільськогосподарської продукції. Так, ст. 254 ЦК УРСР встановлювала, що державна закупівля сільськогосподарської продукції у колгоспів і радгоспів здійснювалась за договорами контрактації, які укладали на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції і планів розвитку сільськогосподарського виробництва в колгоспах і радгоспах. Законодавством Союзу РСР може бути передбачено випадки державної закупки сільськогосподарської продукції за договорами контрактації і в інших господарств. Статтею 255 ЦК УРСР закріплювався зміст договору контрактації, відповідно до якого в договорах контрактації повинні передбачатися: кількість (за видами продукції), якість, строки, порядок і умови доставки та місця здачі сільськогосподарської продукції; обов'язок заготівельних організацій і підприємств своєчасно прийняти продукцію і оплатити її за встановленими цінами, а також строки і розміри видачі грошових авансів колгоспам; обов'язки по наданню колгоспам, радгоспам та іншим господарствам допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції та її транспортування на приймальні пункти і підприємства; взаємна майнова відповідальність сторін у разі невиконання ними обов'язків. Типові договори контрактації

затверджувалися в порядку, встановлюваному Радою Міністрів СРСР.

Прийнятий 8 липня 1970 року новий Земельний кодекс Української РСР (далі – ЗК УРСР) [146], встановлював зокрема порядок захисту земельних прав землекористувачів. Крім того, деякі правові норм вказаного кодексу стосувалися порядку захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Наприклад, відповідно до ст. 46 вказаного кодексу підприємства, організації, установи, яким відводяться для будівництва та інших несільськогосподарських потреб земельні ділянки, зайняті сільськогосподарськими угіддями, відшкодовують втрати сільськогосподарського виробництва, зв'язані з вилученням цих ділянок. Відповідно до Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік розміри і порядок визначення втрат сільськогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, а також порядок використання відповідних коштів встановлюються Радою Міністрів СРСР.

Статтею 168 ЗК УРСР встановлювалося, що майнові спори, пов'язані з земельними відносинами між державними, кооперативними (крім колгоспів), громадськими підприємствами, організаціями і установами вирішуються органами арбітражу, а майнові спори, пов'язані з земельними відносинами, в яких сторонами або однією із сторін є колгоспи чи громадяни, вирішуються в судовому порядку, якщо інше не встановлено законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Загалом аналіз основних актів колгоспного законодавства 60–70-х років свідчить про посилення адміністрування у сфері сільськогосподарських майнових правовідносин колгоспів. По суті, держава не сприймала різниці між колгоспно-кооперативною та державною формами власності, тим самим порушуючи майнові права вказаних суб'єктів аграрного виробництва. Таким чином, складалася ситуація, в якій суб'єкт законотворчої діяльності, результатом якої є створення захисних норм, та суб'єкт порушення прав виробників сільськогосподарської продукції, виступали в одній особі. Це пояснює той факт, що радянське законодавство вказаного періоду практично

не містило положень щодо захисту майнових прав аграрних виробників, незважаючи на існування численних порушень.

На початку 80-х років минулого століття відбувалося продовження політики держави, спрямованої на зближення колгоспної та радгоспної форм господарювання, а також подальшого одержавлення майна колгоспів.

Підтвердженням цього є зосередження всіх важелів виконавчої влади у сфері регулювання сільськогосподарської діяльності у компетенції Державного агропромислового комітету УРСР, утвореного 19 листопада 1985 року спільною постановою ЦК КП України та Ради Міністрів Української РСР [147]. У п. 6 постанови ЦК КП України та Ради Міністрів Української РСР «Про подальше вдосконалення управління агропромисловим комплексом Української РСР» від 10 грудня 1985 року визначено, що колгоспи нарівні з радгоспами та іншими організаціями і установами утворюють систему Держагропрому УРСР [148]. Відповідно до п. 2 цієї постанови рішення Держагропрому УРСР є обов'язковими для виконання всіма установами, об'єднаннями, підприємствами і організаціями. Це означає, що для всіх сільськогосподарських організаційно-правових форм господарювання у механізмі правового регулювання їхніх майнових відносин було встановлено єдині засади адміністративно-правової регламентації незалежно від форм власності.

Вагомим для розвитку законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників було прийняття Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 року [149]. Відповідно до положень цього закону, кооперація визначалась як важлива організаційно-правова форма господарювання. У цьому нормативно-правовому акті вказувалося, що у системі соціалістичної кооперації функціонують кооперативи двох основних типів: виробничі і споживчі. Виробничі кооперативи здійснюють виробництво товарів, продукції, робіт, а також надання платних послуг підприємствам, організаціям, установам і громадянам. Вони створюються і діють для виробництва, заготівлі, переробки і реалізації

сільськогосподарської продукції (ст. 3).

Стаття 1 встановлювала, що держава гарантує додержання прав і законних інтересів кооперативів та їх членів. Відповідно до ст. 10 Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» втручання в господарську або іншу діяльність кооперативів з боку державних і кооперативних органів (спілок, об'єднань, кооперативів) не допускалося. У разі видання державним або кооперативним органом акта, який не відповідає його компетенції, або з порушенням вимог, законодавства кооператив має право звернутися в суд або арбітраж із заявою про визнання такого акта недійсним повністю або частково. Збитки, завдані кооперативу в результаті виконання вказівок державних і кооперативних органів, які порушили права кооперативу, а також внаслідок неналежного виконання кооперативними органами своїх обов'язків щодо кооперативу, підлягають відшкодуванню цими органами. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом або державним арбітражем. Згідно зі ст. 12 Закону «Про кооперацію в СРСР» спори у справах, що виникають з членських відносин, вирішувалися органами кооперативу в порядку, визначеному його статутом, а у випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і союзних республік – судом.

Відповідно до положень ст. 23 цього Закону в разі порушення кооперативом зобов'язань за кредитним договором у частині своєчасного погашення кредиту і його забезпеченості банк має право стягнути видану йому позичку у безспірному порядку. Кооператив має право оскаржити таке стягнення в суд або арбітраж. Стаття 25 Закону «Про кооперацію в СРСР» встановлював, що суми внесків у фонд державного соціального страхування і Пенсійний фонд СРСР, не внесені кооперативом у встановлений строк, стягуються у безспірному порядку за поданням органів, які здійснюють соціальне страхування і пенсійне забезпечення. Кооператив мав право оскаржити таке стягнення в суд або арбітраж.

Таким чином, на підставі викладеного, можна зробити висновок, що Законом СРСР «Про кооперацію в СРСР» встановлювалася юрисдикційна

форма захисту прав кооперативів. Тобто, мова йде про захист прав, який здійснюється в процесі діяльності державних органів, із застосуванням державного примусу. Крім того, аналіз норм Закону СРСР показує, що механізм захисту прав кооперативу врегульований недостатньо, наприклад, залишилися нерозкритими правові умови здійснення самозахисту прав. Однак, не зважаючи на зазначені недоліки, цей Закон СРСР став гідною правовою базою для подальшого правового регулювання механізму захисту прав, як для сільськогосподарського кооперативу, так і для виробників сільськогосподарської продукції в цілому.

Однак на початку 90-х років минулого століття відбувається розпад СРСР та утворення нових незалежних держав, з якого почався сучасний період розвитку аграрного законодавства України, яка сприйняла за основу законодавчу базу СРСР, зокрема це стосується Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. [150].

Норми зазначеного Закону, копіюючи норми Закону СРСР, передбачали судовий захист прав кооперативу. Зокрема відмова у державній реєстрації кооперативу могла бути оскаржена в судовому порядку (ст. 6 Закону України). Збитки, завдані кооперативу (об'єднанню) внаслідок виконання вказівок органів державної влади або їх посадових осіб, що порушують права кооперативу (об'єднання), а також внаслідок невиконання чи неналежного виконання органами державної влади передбачених законодавством обов'язків щодо кооперативу (об'єднання), підлягають відшкодуванню цими органами. Спори з питань відшкодування збитків вирішуються судом (ст. 32 Закону України).

Що стосується спорів, які виникають із членства в кооперативі, то Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» також взяв за основу положення Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР». Виключення з членів кооперативу могло бути оскаржене в судовому порядку (ст. 10 Закону України).

Слід відзначити, що відповідно до ст. 31 Закону України «Про

сільськогосподарську кооперацію» захист майнових інтересів кооперативів покладался на об'єднання у вигляді спілок кооперативів.

Схожа ситуація спостерігається і в інших українських законах, які регламентують діяльність сільськогосподарських товаровиробників. Наприклад, Закон України «Про фермерське господарство» встановлює, що держава гарантує дотримання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства. Незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороняється. Збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодуванню відповідно до закону. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом (ст. 32 Закону).

На виконання Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» від 29 січня 2001 р. № 62 [151] було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» [152], яка затвердила Методику уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, Порядок визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення, Типове положення про комісію з організації вирішення майнових питань, що виникають у процесі реформування аграрного сектора економіки. Однак, норми вказаної Постанови практично не містять положень щодо правового регулювання механізму захисту прав сільськогосподарських товаровиробників. Відсутні також теоретичні положення щодо визначення таких аграрно-правових дефініцій як: «майнові права аграрних виробників», «підстави захисту майнових прав», «способи захисту майнових прав». Постанова Кабінету Міністрів України «Про врегулювання питань щодо

забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» більш спрямована на охорону майнових прав та на запобігання їх порушення в процесі реформування аграрного сектору. Проте, питання захисту майнових прав аграрних виробників за межами аграрної реформи, а також проблема забезпечення правового механізму регулювання захисних правовідносин щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників залишаються відкритими.

Важливим для розвитку законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників стало прийняття Земельного кодексу України [58], в якому законодавець виокремлює главу, присвячену захисту прав на землю. Відповідно до ст. 152 зазначеного кодексу, захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших, передбачених законом, способів.

Вагомим для розвитку законодавства, яке є предметом дослідження, є прийняття Господарського кодексу України, відповідно до якого кожен суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом: визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його

порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій; застосування адміністративно-господарських санкцій; установлення, зміни і припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом (ст. 20).

Характерною рисою функціонування сучасного суспільства і держави є зростання ролі права та закону як основної форми його зовнішнього виразу. У цьому контексті процес становлення та розвитку державності незалежної України нерозривно пов'язаний зі створенням нового законодавства. Це пояснюється також неможливістю ефективного функціонування будь-якої держави без збалансованої системи законів. Правовою основою, підґрунтям цієї системи є Конституція України, яка відкрила шлях до реформування всієї правової системи України. Вона стала своєрідним поштовхом до прискорення процесу приведення діючого законодавства у відповідність до нових політико-економічних, соціальних, правових принципів побудови незалежної, правової держави та громадянського суспільства.

Реформування аграрного сектору економіки супроводжується активним законодавчим забезпеченням, на що вказує значна кількість нормативно-правових актів, прийнятих останніми роками, з метою підвищення ефективності функціонування майнової основи сільськогосподарського виробництва. Серед них Закони України: «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про селянське (фермерське) господарство» [153], «Про особисте селянське господарство», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» тощо.

Не зважаючи на позитивні зміни у правовому регулюванні відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, які відбулися в умовах аграрної реформи в Україні, слід констатувати, що сучасне аграрне законодавство поки що не повною мірою відповідає об'єктивним потребам захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Сучасний етап розвитку аграрного законодавства України характеризується негативними факторами. Йдеться про існування надмірної кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, між якими немає узгодженості, що призводить до суперечності між ними. Це призводить до неврегульованості великого кола суспільних відносин в аграрному секторі, серед яких слід виокремити правовідносини з приводу захисту прав суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Крім того, аграрне законодавство України не приведено у відповідність з об'єктивними умовами життєдіяльності суспільства. Наявність недоліків у правовому регулюванні аграрних відносин об'єктивно зумовлює необхідність пошуку шляхів його вдосконалення. Саме ці фактори і зумовлюють підвищення ролі систематизації аграрного законодавства, під якою розуміють діяльність зі зведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

Виходячи з вищенаведеного комплексного ретроспективного аналізу розвитку аграрного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, для цілей нашого дослідження варто виокремити такі періоди: період виникнення селянського права, яке вперше запровадило особливу модель судового і адміністративного захисту майнових прав селян (1861–1917 рр.), радянський період захисту майнових прав крупних колективних форм господарювання (1917–1990 рр.) і сучасний період множинності форм сільського товаровиробництва на фоні реалізації єдиного механізму захисту їх майнових прав (1990 – т.ч.).

При цьому радянський період доцільно додатково внутрішньо диференціювати на окремі етапи як якісні чинники найбільш значимих історико-правових зрушень:

- перший етап виникнення і становлення механізму захисту колективних форм господарювання в сільському господарстві (1919–1939 рр.) розпочався з прийняттям «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного рільництва». Безпосередньо радянська модель захисту майнових (земельних) прав була започаткована ЗК

УСРР (1922 р.);

– другий післявоєнний етап відновлення механізму захисту колгоспів (1946–1957 рр.) розпочала постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» (1946 р.), спрямована на усунення численних порушень майнових прав членів колгоспів: недоотримання оплати праці; порушення порядку розподілу сільськогосподарської продукції; розкрадання земель та майна тощо;

– третій етап посилення адміністрування у сфері сільськогосподарських майнових правовідносин колгоспів, уніфікації колгоспно-кооперативної та державної форм власності (1957–1985 рр.), який розпочався – Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про порядок передачі радгоспам земель і громадського майна колгоспів при перетворенні їх у радгоспи і про порядок розрахунків з колгоспниками» (1957 р.);

– четвертий етап спроби реанімування сільського господарства в умовах послаблення адміністративно-партійного контролю (1985–1990 рр.), який розпочався зі створенням Держагропрому УРСР (1985 р.).

Підбиваючи підсумки дослідження в рамках цього підрозділу, варто зазначити, що законодавство щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пройшло тривалий шлях, однак до свого логічного завершення, яке би задовольняло вимоги сьогодення, ще не прийшло. Діюче аграрне законодавство знаходиться на стадії розвитку та становлення, тому не може повною мірою забезпечити регулювання всіх правовідносин, які виникають в даній галузі. Досі не сформовано єдиного правового пласту регулювання відповідних захисних правовідносин. З кожним днем роль сільського господарства, зокрема виробництва сільськогосподарської продукції, підвищується як для суб'єктів аграрного права, так і для економіки держави в цілому. Тому нормативно-правові акти щодо правового становища виробників сільськогосподарської продукції, охорони та захисту їх прав повинні займати пріоритетне місце в системі

національного законодавства.

1.3. Юридична природа захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників

Приступаючи до визначення юридичної природи і місця в системі права правовідносин захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, слід зазначити, що загальна теорія права розглядає правовий захист в межах основних галузей права як відповідні правові інститути, зокрема це інститут правового захисту цивільного права та правозахисний інститут кримінального права. Підставами для виокремлення правозахисних інститутів є: єдність змісту правового захисту; наявність методів регулювання правового захисту; загальні функції правового захисту, спрямовані на забезпечення безперешкодної реалізації права, виявлення порушень у цій сфері; попередження таких порушень; відновлення порушених прав та покарання порушника; наявність визначеного об'єкта – можливостей, що надаються особі, їх реалізація та суб'єкта – особи, яка володіє певними правами і свободами [93, с. 159]. Таким чином, правовий захист є інститутом центральних галузей приватного і публічного права. Разом з тим зазначені критерії виокремлення правозахисних інститутів викликають певні зауваження. По-перше, попередження порушень в будь-якій сфері суспільних відносин належить безпосередньо до функцій правової охорони, а не захисту. По-друге, в юридичній літературі існує цілком обґрунтована думка про неспроможність галузевих методів стати дієвим критерієм галузевої диференціації системи права [154, с. 756–757]. Звідси, не зрозуміло, про які методи формування правових інститутів може йтися взагалі.

Як наслідок, цілком закономірно виникає питання щодо правової природи і місця правового регулювання захисних відносин, які формуються в

межах аграрного права. За аналогією до вищевикладеної усталеної позиції, виробленої загальною теорією права, яка підкріплюються особливостями структурної внутрішньогалузевої будови аграрного права, захист сільськогосподарських товаровиробників цілком логічно також віднести до інституційного рівня структури аграрного права. Разом з тим у аграрно-правовій теорії набуває дедалі більшого розмаху тенденція формування підгалузевого рівня структури аграрного права, яку розпочав В.М. Єрмоленко, який запропонував двоступінчасту модель галузевої будови аграрного права у складі підгалузей сільськогосподарського і агропромислового права [155, с. 22–23]. Далі були В.І. Семчик з пропозицією розглядати аграрне інноваційне (агроінноваційне) право як підгалузь аграрного права [156, с. 38], право продовольчої безпеки [157, с. 7], право соціального розвитку села [158, с. 216], державну підтримку сільського господарства [159, с. 4–5] тощо.

З огляду на рівень важливості відносин захисту прав суб'єктів аграрного права і структурної відокремленості норм, що їх врегульовують, ці відносини об'єктивно претендують на підгалузевий рівень. Одним з найсуттєвіших критеріїв виокремлення підгалузі є наявність її внутрішньої структури у вигляді взаємодіючих і взаємопов'язаних між собою галузевих інститутів права [160, с. 10], роль яких у структурі зазначеної підгалузі права могли б виконувати щонайменше два правові інститути захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників і захисту особистих (немайнових) прав сільськогосподарських товаровиробників. Але це не що інше як реалізація так званої «ідеальної структури права» (за виразом С.С. Алексєєва), яка відбиває логіку права у вигляді закономірної моделі зв'язку елементів правових утворень [2, с. 185]. Тобто це логічна, бажана структура, яка не завжди має своє реальне втілення у правовій реальності. На жаль, не має реального підґрунтя і пропозиція щодо виокремлення підгалузі захисту прав суб'єктів аграрного права щонайменше через не сформованість аграрно-правового інституту захисту особистих (немайнових) прав

сільськогосподарських товаровиробників як одного з інститутів цієї галузі. У результаті не виконується вимога щодо наявності у складі підгалузі мінімум двох правових інститутів. Таким чином, до моменту формування другого інституту захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників виконуватиме роль самотійного аграрно-правового інституту.

Інститут права є первинною правовою спільністю, що охоплює меншу сукупність норм, ніж правова галузь. Він відрізняється від інших інститутів передусім особливостями предмета – видів (сторін) однорідних суспільних відносин, які впорядковані його нормами. Показником відокремленості інститутів у галузях права є і специфіка суб'єктів, об'єктів і способів упорядкування таких відносин [161, с. 185]. Загальною теорією права виокремлено ознаки правового інституту, який характеризується тим, що: а) регулює певний вид (бік) однорідних суспільних відносин; б) є складовою частиною однієї або кількох галузей права; в) є логічно замкнутою, відокремленою сукупністю норм; г) має відносну самотійність у межах галузі права; г) не може автономно функціонувати. Закінчене правове регулювання конкретного виду суспільних відносин досягається в межах галузі чи підгалузі й не може бути врегульованим у рамках одного правового інституту [162, с. 716]. Щодо першої із окреслених ознак, то захист прав сільськогосподарських товаровиробників, регулюючи певний бік реалізації однорідних аграрних відносин, також належить до предмету галузі аграрного права. Крім належності до зазначеної основної галузі, досліджуваний нормативний масив включає норми цивільного, господарського, земельного, адміністративного та інших галузей права, використовуючи відповідно цивільно-правові, господарсько-правові, земельно-правові та інші галузеві засоби захисту аграрних майнових відносин, чим зумовлюється комплексність аналізованого нормативного утворення. Не виникає заперечень і положення про логічну замкнутість, відносну самотійність вказаної сукупності норм у межах галузі аграрного права при одночасній неможливості автономного функціонування поза його межами. Щодо цієї

ознаки відокремленості, то показником відокремленості інститутів у галузях права є специфіка суб'єктів, об'єктів і способів упорядкування таких відносин. Тобто інститут права не створюється шляхом довільного з'єднання будь-яких норм, а тільки тих, юридичний зміст яких відповідає видовій специфіці відносин, яка визначає й особливості способів їх правового регулювання [161, с. 185]. У наявності безумовна суб'єктно-об'єктна специфіка правового регулювання, яка визначається аграрно-правовими особливостями як самих сільськогосподарських товаровиробників, так і їх майнових прав (підрозділ 1.1 дисертації). Щодо способів правового регулювання, які в принципі слід ототожнювати з методами, вище йшлося про надлишкову дискусійність питання існування інституційних методів.

При цьому чомусь випала з уваги теоретиків права така ознака, як здатність утворювати складну внутрішню структуру, тобто можливість подальшої диференціації на менші структурні утворення у вигляді субінститутів. У одному з небагатьох (якщо наразі не єдиному) визначенні субінституту зазначається лише, що субінститути можуть утворюватися лише в межах великих інститутів права, адже взагалі, префікс «суб...» у складі слова означає, зокрема: менше за тим або іншим параметром, ніж те, що позначене основою слова [162, с. 716]. На жаль, автор оперує поняттям великого правового інституту, не розкриваючи його змісту і ознак, які відокремлюють останній від його невеликих аналогів. Можна лише припустити, що великим є саме такий правовий інститут, який на загальному зовнішньому фоні однорідності охоплюваних ним відносин, має внутрішню несуперечливу їх неоднорідність, зумовлену поєднанням кількох базисних понять, навколо яких інтегруються певні найоднорідніші за своїм складом відносини. Прикладом такого інституту є аграрно-правовий інститут захисту прав сільськогосподарських товаровиробників, який об'єднує пласт однорідних аграрних відносин. Водночас існування загальновизнаного поділу суб'єктивних прав на майнові та особисті немайнові, спричинює подальшу диференціацію внутрішньоінституційної структури на два

субінститути: захисту майнових і немайнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Таким чином, захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників на нинішньому витку розвитку аграрних відносин може претендувати лише на субінституційні роль і місце в структурі аграрного права. Разом з тим ускладнення аграрних відносин може в майбутньому призвести до трансформаційних перетворень структури аграрного права у вигляді зростання відносин захисту прав сільськогосподарських товаровиробників до підгалузевого рівня та відповідно захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників – до інституційного.

За аналогією слід вказати на методологічну неточність зробленого в земельно-правовій доктрині висновку, що захист земельних прав громадян є інститутом земельного права [49, с. 4], хоча тут у основі субінституційної диференціації перебувають інші базисні поняття. Земельні права позбавлені диференціації на майнові та особисті немайнові, маючи виключно майновий характер. Тому підґрунтям для розстановки правильних акцентів є суб'єктний склад земельних відносин, який крім громадян включає і юридичних осіб, що спричинює захист земельних прав громадян претендувати також лише на субінституційний рівень.

Разом з тим не з'ясованим залишилося питання щодо якісних характеристик правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, які можуть бути унітарними чи комплексними. Але, якщо з унітарним правовим інститутом, який охоплює норми лише однієї галузі права, не виникає особливих інтерпретаційних труднощів, то комплексність має більш складну природу. Як зазначається в теоретичній літературі, інститут визнається комплексним не тому, що в ньому є норми інших галузей, а тому, що ці норми конкретизуються стосовно до специфіки предмету галузі та діють лише в її межах [163, с. 22–23]. Безумовно така трансформація щодо аграрно-правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є в наявності.

Відбувається своєрідне «переломлення» загальних захисних норм через призму специфіки суб'єктно-об'єктного складу правовідносин захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, чим створюється своєрідна однорідність нормативного масиву через набуття загально-правовими нормами аграрного «забарвлення». Це надає всі підстави вважати розглядуваний аграрно-правовий інститут комплексним.

Водночас у вітчизняній теорії права комплексні інститути ототожнюються з міжгалузевими, які розглядаються як сукупність відносно відокремлених правових норм кількох галузей права, що регулюють певні види взаємопов'язаних суспільних відносин [161, с. 190]. Щодо останнього варто висунути певні зауваження. По-перше, недоцільно одному правовому явищу присвоювати дві різні назви. По-друге, комплексність відбиває характер запозичення норм права іншої галузевої належності, яких не вистачає в базовій галузі, для уникнення дублювання вже існуючих норм. Міжгалузовість же означає, що певне комплексне нормативне утворення займає місце правового інституту в різних галузях права. Наприклад, таким є інститут права власності, який є міжгалузевим для інших галузей приватного права. Однак аграрно-правовий інститут захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників не є міжгалузевим, бо він належить виключно до структури однієї галузі права.

Тому не можна погодитись з висловленою в земельно-правовій доктрині думкою, що інститут захисту земельних прав громадян поряд з комплексним має й міжгалузевий характер, оскільки поєднує в собі матеріальні та процесуальні норми [49, с. 4]. По-перше, поєднання різногалузевих норм у єдиному нормативному масиві свідчить лише про його комплексність, зокрема й у частині поєднання матеріальних і процесуальних норм. По-друге, таке поєднання не робить зазначений нормативний масив інститутом крім земельного ще й інших, включаючи процесуальні, галузей права. По-третє, викликає обґрунтований сумнів реалізація матеріальних аграрно-правових норм виключно через процесуальний рівень, характерний

для юрисдикційних способів захисту. При цьому поза увагою залишається позаюрисдикційний захист, який забезпечується виключно за допомогою процедурних норм, що зумовлює необхідність співставлення юридичної природи процесуальних в процедурних норм в цілому та в аграрному праві зокрема.

Крім комплексності слід наголосити також на інтегрованості масиву правових норм, покликаних регламентувати захист майнових прав аграрних товаровиробників [164, с. 81], виходячи з інтегрованості аграрного права в цілому, яка визначається за ознакою специфічності суб'єктного складу аграрних відносин [165, с. 7–8]. Аграрне право дійсно має низку специфічних форм господарювання, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, і які не застосовуються в жодній з інших галузей матеріального виробництва. Це фермерські особисті селянські господарства, сільськогосподарські кооперативи, колективні сільськогосподарські підприємства. Діяльність кожної з цих форм господарювання врегульовується окремим законом, які в теорії аграрного права прийнято називати статусними (компетенційними) [166, с. 150]. Аграрно-правовий субінститут захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників інтегрує загальні особливості захисту всіх зазначених суб'єктів, утворюючи універсальний механізм такого захисту.

Наступним є питання структурного забезпечення комплексності досліджуваного інституту, зокрема наявності в його складі матеріальних, процесуальних і процедурних норм. У загальнотеоретичних публікаціях встановлено, що в основі розподілу норм на матеріальні та процесуальні перебуває правотворчість і правозастосування як дуалістична характеристика форм діяльності, яка знайшла загальне визнання як у загальній теорії права, так і у всіх галузевих юридичних науках [167, с. 5]. Таким чином, в теорії права існує підхід, згідно якого поділ норм права на матеріальні та процесуальні здійснюється залежно від форм юридичної діяльності. Але таке розуміння не пояснює місця процедурних норм в системі права, звідки

автоматично формується бачення поглинання процедурних норм загальним масивом норм процесуального права, що потребує відповідного з'ясування.

Як форми юридичної діяльності наразі виокремлюються правосуддя і правоохоронна діяльність. Причому предметом останньої є юридичні питання, пов'язані з можливим або наявним порушенням права. Вона спрямована на захист закріплених у нормах права суспільних відносин від будь-яких посягань, відновлення правового стану в разі спричинення шкоди суб'єктам права [168, с. 398–399]. Загальновідомим є факт визнання процесуальної основи ведення судочинства, тоді як правоохоронна діяльність реально здійснюється на основі якраз процедурних норм. Зауваження ж викликає визнання формою саме правоохоронної діяльності, на фоні якої губиться правозахисна форма юридичної діяльності. Це є результатом превалюючої в теорії права позиції щодо розгляду захисту як активної фази охорони, тобто визнання захисту складовою охорони. На жаль, навіть у сучасному комплексному дисертаційному дослідженні юридичної процедури, де чітко розмежовуються поняття процесу й процедури, залежно від функціональної ролі юридичної процедури запропоновано виокремити лише регулятивну і охоронну юридичні процедури [169, с. 6], що є додатковим свідченням суміщення охоронних і захисних відносин в єдиному предметі правового регулювання. Таке становище потребує виокремлення захисної процедури як окремої самостійної форми юридичної діяльності за критерієм функціональної ролі юридичної процедури.

Разом з тим у доктрині досі немає уніфікованого визначення юридичної процедури. Не містить його і чинне законодавство. Як наслідок, найбільш розповсюдженими є наступні три підходи, відповідно до яких юридична процедура розглядається як: 1) специфічне правовідношення або комплекс правових відносин (системний підхід); 2) сукупність юридичних дій, які послідовно здійснюють суб'єкти права (діяльнісний підхід); 3) нормативно встановлений порядок вчинення цих дій (алгоритмічний підхід) [170, с. 9]. Водночас відсутність хоча б наближено уніфікованого теоретичного

розуміння сутності процедурних відносин вносить цілком пояснювану плутанину у галузеві наукові дослідження. Наприклад, О.М. Пащенко виокремлює такі види земельно-процесуальних норм: норми, які встановлюють порядок надання земель (державних, комунальних, приватних) у власність, користування, в тому числі на умовах оренди; норми, якими встановлюється порядок вилучення (викупу) земель, припинення і переходу права на землю; норми, які регулюють порядок та умови встановлення титулів; норми, які встановлюють порядок проведення моніторингу земель; норми, якими встановлюється порядок ведення державного земельного кадастру; норми, які регулюють порядок здійснення землеустрою; норми, які регулюють порядок здійснення заходів щодо охорони земель; норми, якими регулюється порядок встановлення категорій земель та порядок переводу земель з однієї категорії до іншої тощо [171, с. 179–180]. Насамперед, слід вказати, що всі перераховані норми в юридичному сенсі мають не процесуальний (судовий), а процедурний характер. Це земельно-процедурні норми, які забезпечують позаюрисдикційний (позасудовий) рівень реалізації матеріальних норм земельного права.

З огляду на вищенаведене, варто згадати зроблений відомим теоретиком юридичного процесу В.М. Горшеньовим методологічний висновок, що будь-які спроби протиставити процедуру і процес як в реальному, так і в понятійному плані безперспективні, оскільки у сфері громадської думки ці поняття ототожнюються, і навряд чи вдасться досягти їх іншого тлумачення [172, с. 11]. Час показав життєздатність цього висновку, адже навіть за понад тридцятирічний період з його формулювання, не зважаючи на кардинальну зміну правової системи, у сучасній вітчизняній енциклопедичній юридичній літературі процедура і процес фактично ототожнюються, взаємно розкриваючись одне через інше на фоні одночасного визнання процесуальними нормами лише правила поведінки, які утворюють відповідні галузі права, предметом яких є порядок здійснення

судочинства [173, с. 648, 650; 174, с. 186; 175, с. 187].

Аналогічне становище склалося й у різногалузевому процесуальному законодавстві. Наприклад, у Цивільному процесуальному кодексі України (ЦПК України) [176] відсутня будь-яка згадка про процедуру, втім як і в навчальній літературі [177]. Разом з тим цивільно-процесуальною доктриною припускається можливість існування процедур у цивільному судочинстві, зокрема процедури примирення [178].

Натомість у Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України) [179] міститься ціла низка норм, у яких викладено посилання на відповідні процедури. Це норми щодо: необхідності застосування до кожного учасника кримінального провадження належної правової процедури (ч. 1 ст. 2); процедури спеціальної конфіскації при арешті майна (п. 3 ч. 5 ст. 64²); доступних правових процедур при підтвердженні змісту документа (п. 2 ч. 5 ст. 99); процедури приватного обвинувачення (ч. 5 ст. 340). Нарешті цілий параграф третій КПК України (статті 342–368) присвячено безпосередньо загальній процедурі судового розгляду.

Так само низкою норм Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) [180] передбачено посилання на відповідні процедури, зокрема на: процедуру розгляду адміністративної справи (п. 13 ч. 1 ст. 3); переговорну процедуру закупівлі (п. 8 ч. 2 ст. 17, ч. 1 ст. 183⁷); загальну процедуру апеляційного перегляду постанови суду першої інстанції (ч. 10 ст. 183³); дотримання процедури проведення перевірки відповідності позовної заяви існуючим вимогам (ч. 3 ст. 183⁶); процедуру примусового видворення іноземця або особи без громадянства (ч. 2 ст. 183⁷); процедуру ідентифікації іноземця або особи без громадянства (ч. 7 ст. 183⁷).

На цьому фоні досить втішним виглядає факт наявності замкнутого циклу монографічних досліджень процедурних норм у природоресурсно-аграрній сфері системи права. Зокрема були захищені три кандидатські дисертації, авторами яких є представники харківської правничої школи: О.О. Савчук на тему «Процедурні правовідносини у лісовому законодавстві

України (науковий керівник проф. А.П. Гетьман, 2015 р.) [181]; А.М. Любчик – «Процедурні норми в аграрному праві» (науковий керівник проф. А.М. Статівка, 2017 р.) [182]; М.П. Одарюк – «Правове регулювання процедур у земельному праві» (науковий керівник проф. М.В. Шульга, 2019 р.) [183]. Погляди зазначених науковців на співвідношення процедурних і процесуальних норм різняться, що не додає прикінцевої ясності у вирішенні цієї проблеми, однак кожна позиція з боку плюралістичного підходу має право на існування, по-перше, як окреме авторське бачення, а, по-друге, як емпірична основа для подальшого розвитку цієї наукової тематики.

Так, наслідком дослідження О.О. Савчук стала систематизація існуючих наукових підходів на вказану проблему: 1) ці поняття є тотожними і немає потреби в їх розмежуванні. Прихильники цього дотримуються думки, що в терміні «юридична процедура» немає сенсу, а достатньо використовувати в юридичній практиці поняття «юридичний процес»; 2) процес є різновидом юридичної процедури, спрямований на реалізацію матеріальних правовідносин; 3) у цих понять немає нічого спільного, їх поєднує тільки те, що ці два поняття є юридичними категоріями; 4) процес розглядається як сукупність юридичних процедур. Проте, процес є більш поширеним явищем ніж процедура, більш ємним і вживаним у науковій літературі. Процес націлений на захист прав суб'єктів або передбачає юридичні наслідки для правопорушників, а процедура має більш вузьке направлення, забезпечуючи послідовний порядок дій, які повинен здійснити суб'єкт правовідносин [184, с. 4, 12].

У кінцевому рахунку О.О. Савчук доходить висновку, що процесуальні правовідносини значно ширші за процедурні, а отже, вони співвідносяться як загальне й часткове. Аналогічно «юридичний процес» визнається нею ширшим за процедуру, тому що в одному випадку може включати визначену комплексну правову процедуру в цілому, завдяки якій вирішується конкретне юридичне завдання, а в іншому – може здійснюватися за певною юридичною процедурою [184, с. 3, 4].

На відміну від зазначеної позиції М.П. Одарюк пропонує юридичну сутність процедури, на відміну від процесу, розуміти як діяльність, систему та алгоритм. Такий підхід дає можливість розглядати процедуру в якості системи дій, які розташовуються у визначеному законом порядку. Тоді земельно-правовим процесом він вважає систему процедур, що виконуються в рамках, визначених законом, кількома суб'єктами. При цьому процедури перебувають у тісному зв'язку, спрямовані на досягнення одного й того ж результату, є одночасно причиною та наслідком одна до одної [185, с. 4, 13]. Але ж юридичний процес крім системи і своєрідного алгоритму також є одночасно діяльністю, на що вказував В.М. Горшенев [167, с. 9]. Отже, обрані критерії не тільки не розмежовують процедуру і процес, а навпаки, приводять до їх ототожнення.

Нарешті, А.М. Любич серед відмінностей між процедурними та процесуальними нормами в аграрному праві називає особливості суб'єктного складу (у процесуальних нормах права завжди наявний суб'єкт владних повноважень – суд, а в процедурних він відсутній), а також мети (процедурні норми спрямовані на упорядкування виникнення, функціонування та припинення аграрних відносин, при цьому процесуальні спрямовані на захист порушених чи/або оспорюваних прав) [186, с. 5–6]. Проте запропонований критерій особливостей суб'єктного складу, коли в процедурних нормах повністю відсутній такий суб'єкт як суд, також не бездоганний, спростований з боку аналізу сучасного процесуального законодавства.

На жаль, всі дослідники випускають з уваги критеріальну особливість, на яку звернув свою увагу ще В.М. Горшенев, згідно якої не можна допускати протиставлення порядку, встановленого в судочинстві, і порядку в діяльності законодавчого органу [167, с. 9]. Як наслідок, процедурні норми мають опосередковувати юрисдикційну (судову), а процедурні – неюрисдикційну форми юридичної діяльності, властиву органам державного управління. З лінгвістичного боку процедура (лат. – просуватися) – це

офіційно встановлений порядок дій при здійсненні чи оформленні якихось прав [187, с. 772], виходячи з чого для теми нашого дисертаційного дослідження аграрно-правовими процедурами є офіційно встановлений порядок дій при здійсненні, оформленні чи захисті майнових прав. При цьому здійснення і оформлення майнових прав належить до сфери виключно процедурного права, тоді як саме в захисних правовідносинах актуалізується диференціація норм на процедурні (неюрисдикційні) та процесуальні (юрисдикційні).

Для порівняння, у загальнотеоретичній науковій літературі важливою ознакою захисних правовідносин також визнається їх «подвійна» юридична природа, тобто вони є «подвійно юридичні», оскільки опосередковують процес реалізації норм матеріального права і є результатом реалізації норм процесуального права [188, с. 211]. Звідси, слід наголосити, що захисні правовідносини мають навіть не подвійний, а більш складний ступенево-структурний характер, бо норми матеріального, процедурного і процесуального права утворюють лише першу (потрійну), хоча й найвищу сходинку у структурній драбині аграрного права. У свою чергу, матеріальне право, втім як і процесуальне та процедурне, мають подальшу галузеву і внутрішньогалузеву диференціацію. Це опорний методологічний висновок, який розкриває інтегровану правову природу захисту.

Важливі узагальнення щодо визначення правової природи аграрно-процедурних норм зробив А.М. Статівка. На його думку, процедурні норми в аграрному праві наділені певними ознаками: є невід'ємною складовою аграрного права, оскільки, узгоджені та пов'язані з матеріальними нормами; вони визначають порядок виникнення аграрних правовідносин; є організуючим засобом порядку, свого роду «технологією» послідовності реалізації суб'єктами праві обов'язків; вони наділені регулятивними матеріальними нормами; гарантованість виконання процедурних норм передбачає забезпечення їх тією чи іншою мірою правовими санкціями. Таким чином, процедурні норми в аграрному праві – це правові норми, що

забезпечують порядок виникнення та реалізації суб'єктами прав і обов'язків, наділені регулятивними матеріальними нормами, гарантованість виконання яких забезпечується правовими санкціями. Процедурні норми пропонується класифікувати: за предметом регулювання – група процедурних норм, що визначає порядок створення сільськогосподарських підприємств, порядок здійснення виробничо-господарської діяльності тощо; за сферою дії – процедурно-правові норми поділяються залежно від того, в яких законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах закріплені – загальні, спеціальні, локальні; за характером викладення положень (приписів), що містяться у процедурних нормах, – диспозитивні й імперативні [189, с. 50].

Усі вищенаведені методологічні висновки слід покласти в основу подальшого з'ясування особливостей захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

Висновки до I розділу

Проведене дослідження дає змогу дійти таких висновків:

- у дисертаційному дослідженні первісного значення набуває розробка базових категорій, якими є «сільськогосподарський товаровиробник», «майнові права», «захист майнових прав», які у контексті поняття «юридичне забезпечення» в цілому відбивають ґрунтоутворювальні особливості обраної теми дослідження;
- базисним системоутворювальним терміном, на якому надбудовується цілісний понятійний апарат, є поняття сільськогосподарського товаровиробника, яким є особа, що виробляє, перероблює і реалізує власновироблену продукцію;
- численні визначення сільськогосподарського товаровиробника, які містяться в законах, оперують кількісними показниками нормування вироблюваної або реалізованої продукції;
- відмова від кількісного параметру нормування змушує зосередитися

саме на якісних аспектах змісту визначення сільськогосподарського товаровиробника, що значно глибше відбиває і розкриває його сутність;

– як наслідок, сільськогосподарським товаровиробником слід вважати власника власновиробленої сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, призначених для відчуження, адже реалізація власновиробленої сільськогосподарської продукції за своєю природою у будь-якому разі є товарною;

– сільськогосподарські товаровиробники поділяються на фізичних і юридичних осіб. Фізичними особами є члени особистих селянських господарств і фізичні особи-підприємці. До юридичних осіб, як сільськогосподарських товаровиробників, доцільно застосувати поділ на тих, що діють на основі актів спеціального законодавства, якими є аграрні нормативно-правові акти, та актів загального законодавства. Першими є фермерські господарства і підприємства кооперативного типу (сільськогосподарські кооперативи і колективні сільськогосподарські підприємства), причому в світлі сучасного законодавства КСП варто вважати недіючою організаційно-правовою формою. На основі норм загального законодавства діють юридичні особи корпоративного типу і унітарні сільськогосподарські підприємства. Корпоративний рівень (сільськогосподарські товариства) формують акціонерні товариства, включаючи агрохолдинги, а також товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю, повні і командитні товариства. Унітарні підприємства диференціюються за формою власності на державні, комунальні та приватні (приватні та приватно-орендні). За відсутності комплексної регламентації у вигляді статусних законів всі зазначені різновиди унітарних сільськогосподарських підприємств доцільно рахувати підприємствами з невизначеним правовим статусом;

– класифікацію майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно здійснювати за об'єктним критерієм, узагальнювальним виразом якого є майно сільськогосподарського

призначення. Перший блок становитимуть права на природні ресурси, другий – майнові права на засоби виробництва, третій – права на результати господарської діяльності, четвертий – на продукти інтелектуальної діяльності. Реалізація майнових зобов'язальних прав вимоги, зокрема кредиторської заборгованості, за своєю природою належить до суто цивілістичного механізму, а тому має виводитися за межі сільськогосподарського майна як об'єкта майнових прав;

– головним критерієм розмежування охорони та захисту є відмінність їх атрибутивних функцій. Охороні властива профілактична функція запобігання правопорушенням та функція безпосереднього збереження об'єкта охорони. Функції захисту полягають у припиненні та усуненні порушення певного права, наслідками реалізації яких є визнання порушеного права і відновлення первісного становища, яке існувало до початку правопорушення;

– захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як передбачену нормами права комплексну систему заходів та способів, що застосовуються державою в особі уповноважених органів і посадових осіб, органами місцевого самоврядування, судами і безпосередньо самими сільськогосподарськими товаровиробниками для припинення порушення і відновлення їх майнових прав;

– для цілей нашого дослідження юридичне забезпечення слід сприймати як створення за допомогою безпосередньо юридичних засобів (належного законодавства і механізму реалізації норм законодавства) і супутніх засобів (методологічно-доктринального забезпечення) необхідних умов для здійснення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

– періодизація аграрного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників базується на таких періодах: період виникнення селянського права, яке вперше запровадило особливу модель судового і адміністративного захисту майнових прав селян (1861–1917 рр.),

радянський період захисту майнових прав крупних колективних форм господарювання (1917–1990 рр.) і сучасний період множинності форм сільського товаровиробництва на фоні реалізації єдиного механізму захисту їх майнових прав (1990 – т.ч.). Радянський період доцільно внутрішньо диференціювати на окремі етапи: перший етап виникнення і становлення механізму захисту колективних форм господарювання в сільському господарстві (1919–1939 рр.); другий післявоєнний етап відновлення механізму захисту колгоспів (1946–1957 рр.); третій етап посилення адміністрування у сфері сільськогосподарських майнових правовідносин колгоспів, уніфікації колгоспно-кооперативної та державної форм власності (1957–1985 рр.); четвертий етап спроби реанімування сільського господарства в умовах послаблення адміністративно-партійного контролю через створення Держагропрому УРСР (1985–1990 рр.);

– з огляду на рівень важливості відносин захисту прав суб'єктів аграрного права і структурної відокремленості норм, що їх врегульовують, ці відносини об'єктивно претендують на підгалузевий рівень. Проте кожна підгалузь має містити у своєму складі не менше двох інститутів, одним з яких є аграрно-правовий інститут захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, а інший захисту особистих (немайнових) прав сільськогосподарських товаровиробників. Зважаючи на нерозвинутість останнього у структурі аграрного права залишається на правах правового інституту захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, який по-суті зливається із захистом суб'єктів аграрного права;

– виходячи з галузевих особливостей аграрного права, правовий інститут захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за своєю природою є комплексним, інтегрованим нормативним утворенням;

– структурне забезпечення комплексності досліджуваного інституту реалізується через наявність у його складі матеріальних, процесуальних і процедурних норм;

– захисні правовідносини мають складний ступенево-структурний характер, бо норми матеріального, процедурного і процесуального права утворюють лише першу (потрійну), хоча й найвищу сходинку у структурній драбині аграрного права. У свою чергу, матеріальне право, втім як і процесуальне та процедурне, мають подальшу галузеву і внутрішньогалузеву диференціацію. Це опорний методологічний висновок, який розкриває інтегровану правову природу захисту.

РОЗДІЛ II.

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ

2.1. Форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників

Приступаючи до з'ясування механізму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, слід зазначити, що поняття «механізм» для характеристики правового регулювання з'явилося в теорії радянського права на початку 60-х років минулого століття. Комплексно його розглянув С.С. Алексєєв у своїй монографії «Механізм правового регулювання в соціалістичному суспільстві», де він зазначив, що поняття механізму охоплює два боки правового регулювання: 1) забезпечення за допомогою сукупності правових засобів правового впливу на суспільні відносини; 2) внутрішня будова механізму, його окремі елементи (частини), взяті у співвідношенні [190, с. 30]. Запропонована зазначена юридична конструкція набула належної усталеності і наразі широко використовується у загальнотеоретичній науковій і навчальній літературі. Разом з тим останнім часом у науковому обігу з'явилося розширення застосування поняття механізму до інших правових сфер, зокрема у розрізі механізму реалізації права [191, с. 155–157; 192, с. 77], механізму забезпечення права [193, с. 194] тощо. За аналогією з'явилась ідея застосувати термін «механізм» до розкриття змісту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. При здійсненні цієї логічної операції слід виходити з характеристики С.С. Алексєєва, що право на захист за своєю природою належить до такої форми реалізації права як використання, що виражається у здійсненні можливостей, які випливають з дозволів. Характерна риса

використання як форми реалізації права – активна поведінка суб'єктів, яка стосується суб'єктивних прав, причому на власну активну поведінку, на використання наданих правом юридичних можливостей [2, с. 221–222]. Для порівняння у семантичному аспекті механізм розуміється як: пристрій, що передає чи перетворює рух між різними ланками машини, приладу; внутрішній устрій, система [187, с. 637]. По-суті ці загальні сутнісні характеристики механізму і особливі, застосовані С.С. Алексєєвим до правового регулювання, перебувають у єдиному руслі. Таким чином, механізм захисту майнових прав слід розуміти як процес використання наданих правом юридичних можливостей, включаючи власну активну поведінку особи, у разі порушення її суб'єктивних майнових прав, що структурно втілюється в систему форм і способів захисту.

Захист майнових прав суб'єктів аграрного товарного виробництва є об'єктивною необхідністю. Як зазначається у загальнотеоретичних публікаціях, видаючи норми права і цим надаючи можливість виникнення на їх основі суб'єктивних прав, держава зобов'язана передбачити й відповідну форму їхнього захисту [194, с. 18]. У цьому контексті з удосконаленням форм захисту безпосередньо пов'язані дієвість та результативність здійснення прав особи [195, с. 3]. Як наслідок, проблема форм захисту майнових прав суб'єктів аграрного права, центральне місце серед яких належить сільськогосподарським товаровиробникам, відноситься до числа фундаментальних проблем теорії аграрного права.

Захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пов'язаний насамперед із з'ясуванням питання щодо форм, в яких він проводиться. Форми захисту аграрних майнових прав в Україні, які є предметом дослідження, залишається малодослідженими, тому при їх аналізі за основу доцільно взяти надбання цивільно-правової науки, адже категорія майнових прав належить до царини приватного права. Однак у науці цивільного права немає єдиної думки щодо розуміння форм захисту прав, щодо яких існує чимала кількість наукових визначень. Розглянемо основні

напрями розуміння вказаної правової категорії.

Форму захисту цивільних прав розглядають як певний порядок, який здійснюється тим або іншим юрисдикційним органом залежно від його природи [196, с. 12–14]. Проте встановлений законом порядок захисту – це поняття більш процесуальне і як таке має самостійний характер. По відношенню до форми захисту встановлений законом порядок є свого роду структурно-функціональною характеристикою юрисдикційної та іншої форми захисту [197, с. 41]. Звідси, захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників відбувається не лише в рамках діяльності уповноважених органів, хоча, звичайно, великий пласт спорів вирішується саме таким способом. Захист прав може безпосередньо здійснюватися і самим виробником, тобто мова йде про самозахист.

Більш ширшим визначенням форми захисту є таке розуміння останньої як регламентованого правом комплексу особливих процедур, здійснюваних органами, які застосовують право, або самою уповноваженою особою в рамках правозахисного процесу, що спрямовані на відновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного права [198, с. 17]. Але визначення форми захисту лише вказівкою на орган чи особу, які можуть здійснювати захист, теж обмежує правову природу досліджуваного явища, виключаючи при цьому його внутрішнє наповнення і звужуючи коло суб'єктів, які можуть реалізувати право на захист [197, с. 41].

Одним з найбільш вдалих є визначення форми захисту суб'єктивних прав як комплексу внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що протікають в рамках єдиного правового режиму, може бути названий формою захисту суб'єктивних прав. Усі форми захисту діляться на локальні (неюрисдикційні) і юрисдикційні. До перших відносяться захист права діями уповноваженого (самозахист і ін.) або порушника (добровільне відшкодування заподіяної шкоди тощо), а також спільне врегулювання розбіжностей сторонами; до інших – захист права юрисдикційним органом, що перебуває над сторонами. Найважливішою

формою захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів виступає судочинство (ст. 46 Конституції РФ, ст. 11 ЦК РФ) [199, с. 276].

Наступним напрямом розуміння форми захисту суб'єктивних прав є розгляд цієї категорії через призму способів захисту. Іноді науковці не проводять розмежування між поняттями «форма» та «спосіб» захисту. Однак, форма захисту – це поняття не тотожне способу захисту. Способи захисту – це певні прийоми, реалізуючи які особа здійснює захист порушеного права. Той чи інший спосіб використовується в рамках певної форми захисту [197, с. 42]. Так, при невизнанні майнового права суб'єкта аграрного виробництва, використовується такий спосіб захисту як визнання права, який реалізується, в свою чергу, в рамках юрисдикційної форми захисту.

Ще одним напрямом розуміння форми захисту суб'єктивних прав є розгляд зазначеної категорії через призму процесуальної форми захисту. Так, форма захисту визначається як особлива процесуальна форма, особлива процедура застосування санкцій, норм матеріального права [200, с. 119]. Але це в кінцевому рахунку призводить до того, що прихильники зазначеної концепції ототожнюють ці два поняття [197, с. 42]. Тому процесуальна форма і форма захисту прав є різні за юридичним змістом поняття.

Таким чином, форму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як комплекс заходів, в рамках єдиної системи, який здійснюється шляхом звернення сільськогосподарського товаровиробника за захистом свого порушеного, оспорюваного або невизнаного майнового права до уповноваженого органу або самостійно сільськогосподарським товаровиробником в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Правовий аналіз форм захисту аграрно-майнових прав потребує з'ясування того, якою мірою законодавець прив'язує вибір форм захисту права до їх матеріального права, тобто як співвідносяться процесуальне право із матеріально-правовими галузями. Крім того, необхідно охарактеризувати матеріальні правовідносини. Порушення, оспорювання або

невизнання майнового права, носієм якого в рамках аграрної правосуб'єктності виступає сільськогосподарський товаровиробник, відбувається в аграрно-майнових правовідносинах, які за своєю юридичною природою характеризуються як матеріально-правові. Захисні правовідносини, які є похідними від вказаних матеріальних правовідносин, за своєю законодавчою природою, є, звичайно, процесуальними. Такі процесуальні відносини існують в рамках цивільного і господарського процесів з урахуванням особливостей предмету захисту. Тому на перший погляд можна зробити невірний висновок про те, що захист майнових прав, який розглядається, є інститутом господарського або цивільного права. Як вже не раз зазначалося, комплексність джерел аграрного права зумовлює особливість всіх правовідносин, зокрема процесуальних, які існують в рамках предмету аграрного права. Аграрні майнові правовідносини завжди передують аграрним захисним правовідносинам, які спрямовані на захист майнових прав, що пояснює специфічний об'єкт та особливе правове становище суб'єктів та їх неоднорідний склад (такий висновок підтверджується дослідженням, проведеним у попередньому розділі). Тому захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є частиною правового регулювання саме аграрного права.

Розподіл аграрних правовідносин на матеріальні та процедурно-процесуальні підкреслює їхній взаємозв'язок. Норми права, які безпосередньо регулюють аграрні майнові правовідносини, встановлюють і захищають права учасників таких відносин. Нормативно-правові акти, які регулюють аграрно-процесуальні відносини щодо захисту майнових прав, встановлюють процесуальну форму захисту, а також є способом реалізації матеріальних норм в конфліктній ситуації, коли відбувається порушення, оспорування або невизнання майнових прав.

Таким чином, форма захисту майнових прав суб'єктів аграрного товаровиробництва щодо матеріального аспекту – це система взаємоузгоджених організаційних заходів, які застосовуються

уповноваженим органом або безпосередньо сільськогосподарським товаровиробником самотійно чи разом з правопорушником з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного майнового права. При цьому процесуальна форма захисту майнових прав суб'єктів аграрного товарного виробництва – це способи виконання процесуальних дій, які здійснюються в певному порядку та за певними правилами уповноваженим суб'єктом аграрних захисних правовідносин. Змістом форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є сукупність дій учасників захисних правовідносин.

Залежно від критеріїв, які покладені в основу, форми захисту можна класифікувати. Різноманітність форм захисту пояснюється дією таких факторів: специфікою майнових прав, які є складовою частиною аграрної правосуб'єктності учасників аграрно-майнових правовідносин; широким та неоднорідним колом суб'єктів, правове становище яких є особливим. Крім того, слід зазначити, що порушення, оспорювання або невизнання аграрних майнових прав спрямовані на конкретне матеріальне благо, з приводу якого виникають майнові права суб'єктів аграрного товарного виробництва. Специфіка такого матеріального блага полягає в тому, що воно може бути об'єктом правовідносин лише в рамках аграрного права (наприклад, сільськогосподарська продукція).

Різноманіття індивідуальних юридичних інтересів суб'єктів правовідносин є тим об'єктивним фактором, що визначає існування різних форм захисту суб'єктивного права [200, с. 122]. У підсумку індивідуальні юридичні інтереси сільськогосподарських товаровиробників – приватних сільськогосподарських підприємств, а також фізичних осіб-підприємців і особистих селянських господарств мають індивідуальний особистий характер, тому що їхній інтерес спрямований на задоволення власних потреб. Щодо індивідуального юридичного інтересу сільськогосподарських товаровиробників – державних сільськогосподарських підприємств, то він має державний характер, тому що в цьому випадку інтереси суб'єктів

спрямовані на задоволення потреб державного значення.

Науковці розрізняють також безспірний і спірний порядок (форму) захисту. До безспірних форм відносять самостійне здійснення права уповноваженою особою та випадки безспірного примусового здійснення прав в адміністративному порядку. До спірних відносять судову, громадську та адміністративну форми розгляду й вирішення спорів [201, с. 7–8]. Крім того, форми захисту класифікують за характером зв'язку юрисдикційного органу з сторонами спору, виділяючи при цьому: вирішення справи за допомогою юрисдикційного акту однієї зі сторін спірних правовідносин; вирішення справи за допомогою акту органу, що не є учасником спірних правовідносин, але пов'язаного з одним або обома учасниками спірного правовідношення певними правовими або організаційними зв'язками; вирішення справи органом, що не є учасником спірних правовідносин і не пов'язаний з ними правовими або організаційними відносинами, крім процесуальних [202, с. 162].

Однак, більш поширеною є точка зору, відповідно до якої форми захисту прав можна звести лише до двох форм: юрисдикційної та неюрисдикційної (позаюрисдикційної). Основне розмежування між ними полягає в тому, що захист прав у юрисдикційній формі здійснюється різними спеціально уповноваженими на даний вид діяльності державою органами, із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності, тоді як захист прав в неюрисдикційній формі протікає в рамках матеріального правовідношення і здійснюється, як правило, самими учасниками правовідносин. Поряд з особливостями в природі юрисдикційних органів – їхньою організацією, діяльністю, компетенцією, порядку вирішення справ – спільною ознакою юрисдикційної форми захисту прав є те, що вона здійснюється органом, уповноваженим на вирішення подібного роду юридичних справ. Крім того, діяльність щодо захисту прав відбувається в певній процесуальній формі, встановленій законом для даного органу, а ухвалений у справі правовий акт володіє обов'язковістю [203, с. 108–112].

Юрисдикційна форма захисту являє собою діяльність державних органів по захисту порушених або оспорюваних суб'єктивних прав [204, с. 16–17]. Зміст такої форми полягає в тому, що уповноважена особа, яка вважає, що її право порушено, звертається за захистом до компетентних державних або інших органів, які обираються в силу спеціального закону, а також домовленості сторін.

Для кожного юрисдикційного органу закон установлює певну процесуальну форму захисту прав. Юрисдикційний орган приймає до свого провадження тільки ті справи, які віднесені законом до його відання. Правильне розмежування компетенції між юрисдикційними органами (судом загальної юрисдикції, іншими державними організаціями) щодо розгляду й вирішення справ має важливе значення в першу чергу для забезпечення своєчасного й повного захисту прав, а також діяльності самих цих органів [197, с. 107].

Юрисдикційну форму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників можна охарактеризувати як загальний порядок захисту прав у судах загальної юрисдикції, третейських судах. Крім того, у випадках, передбачених законом, можна вести мову про спеціальний порядок захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, який відбувається в адміністративному або нотаріальному супроводі. Крім того, доцільно виділити ще й альтернативний порядок захисту вказаних прав, коли сільськогосподарський товаровиробник, який є носієм аграрної правосуб'єктності, вправі вибрати на власний розсуд, звертатися йому за захистом до державного органу управління чи до суду.

Юрисдикційна форма захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників передбачає, що захист відбувається в рамках судової, адміністративної та нотаріальної форми. При цьому судова форма захисту – одна з основних форм захисту прав [205, с. 27]. У цьому немає нічого дивного, бо судова форма захисту належить до числа найдавніших форм захисту порушеного права, іманентно вона притаманна будь-якій державі.

Досвід історії показує, що проблема організації суду постає однією з перших після встановлення влади в державі, значно раніше від інших проблем щодо державного будівництва [206, с. 18–19]. Тому в системі державних органів, що забезпечують захист прав, суд займає особливе місце, значення якого серед правоохоронних органів постійно зростає [207, с. 6–60]. Вказані положення цілком стосуються і захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Особливе місце суду в системі юрисдикційних органів випливає з конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судом (ст. 124 Конституції України).

Спеціальним порядком реалізації юрисдикційної форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є адміністративний порядок. Взагалі, вказаний порядок захисту прав є нехарактерним для захисту прав суб'єктів аграрного права, однак, в окремих випадках, прямо встановлених законом, захист відбувається шляхом застосування такого порядку. Тому він визначається як спеціальний.

Націленість правової реформи в Україні на забезпечення правопорядку й стабільності припускає творення ефективної системи адміністративної юстиції. У контексті цього, ведучі мову про адміністративний порядок вирішення спорів, мається на увазі не розгляд справ адміністративними судами, а систему державних органів, які наділені владними владними повноваженнями для захисту порушених прав. Проблеми адміністративно-юрисдикційної діяльності, здійснюваної правозахисними органами, займають пріоритетне становище за допомогою специфічного інституту адміністративної юстиції. Під нею розуміють «систему спеціальних органів, що здійснюють контроль за дотриманням законності у сфері державного управління, а також, у більш вузькому розумінні, особливий процесуальний порядок вирішення адміністративно-правових спорів між громадянином або організацією, з однієї сторони, і державним органом управління – з іншої» [208]. Це свого роду порядок розгляду і вирішення спорів у сфері

адміністративного управління, які виникають між фізичними та юридичними особами, з однієї сторони, та адміністративними органами – з іншої [197, с. 122].

В адміністративному порядку захисту можна виділити умовно два блоки, які виконують функцію юрисдикційного характеру. До першого блоку входить діяльність адміністративних органів (посадових осіб), що реалізують значний обсяг повноважень і обов'язків щодо самостійного розгляду й вирішення питань, що виникають між ними, з однієї сторони й фізичними і юридичними особами – з іншої. Це позасудовий без створення спеціального органу розгляд і вирішення питань.

Другий блок містить у собі розгляд і вирішення адміністративних питань шляхом адміністративної юстиції, де вони розглядаються спеціальними судами, або розгляд і вирішення їх можливе як у суді, так і за допомогою іншого органу державної влади. Однак той вид адміністративної юстиції, що здійснюється судами спеціального призначення, являє собою судову владу, тому відносити їх до адміністративної юстиції також нелогічно, бо тоді неминуче «злиття» двох галузей влади. У цьому разі суди виступають засобами захисту, не будучи системоутворювальним елементом адміністративного правового захисту прав.

Звідси стає зрозуміло, що безпосередньо поняття «адміністративна юстиція» юридично умовне, оскільки термін неоднорідний за своїм змістом. Він охоплює поняття, що виражає сутність різних у юридичному розумінні явищ, одні з яких належать прямо до адміністративної юстиції, інші – є зовнішніми способами її здійснення. Перші – органи й посадові особи (суб'єкти) адміністративної влади, наділені юрисдикційною силою щодо розгляду й вирішення адміністративних справ. Інші – засоби, які застосовуються ними для їхнього вирішення. Ці спеціально створені юрисдикційні органи призначені для вирішення всіх підсудних справ (адміністративних у тому числі).

Забезпечення права на захист в адміністративному порядку є захистом

прав за допомогою управлінських засобів. Він розглядається як початок юрисдикційної діяльності державних органів і найважливіша гарантія захисту прав у адміністративно-юрисдикційному процесі [197, с. 126].

Адміністративна форма захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників являє собою певну сукупність дій органів адміністративної юстиції, які спрямовані на захист порушених майнових прав. Аграрні нормативно-правові акти не містять переліку органів, а також не встановлюють порядок адміністративного вирішення спорів з питань захисту майнових прав суб'єктів аграрного товаровиробництва. Тому необхідно звертатися до законодавчих актів суміжних галузей права.

У випадках, коли майнові права, які порушено, спрямовані на землю, як об'єкт аграрно-майнових відносин, доцільно звертатися до Земельного кодексу України, який встановлює, що земельні спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів. Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, що стосується органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів, то вони вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель та земельних сервітутів. У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування, органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів спір вирішується судом.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» [209] громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та

особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Цивільний кодекс України вказує, що захист прав може здійснюватися Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України. У випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду.

У зв'язку з тим, що більшість сільськогосподарських товаровиробників є суб'єктами підприємницької діяльності, регулювання їх діяльності підпадає під дію норм господарського законодавства. Так, відповідно до Господарського кодексу України за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та у порядку, встановленому законом, можуть застосовувати до суб'єктів господарювання такі адміністративно-господарські санкції: вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових платежів); застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму

ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання; інші адміністративно-господарські санкції.

Ще одним аспектом розгляду питання правової природи юрисдикційної форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є віднесення до числа юрисдикційних органів, які можуть здійснювати захист, органів нотаріату. Як правило, захист прав нотаріусом здійснюється шляхом посвідчення правочинів, підтвердження наявності певних прав для їх майбутньої реалізації. Основним засобом реалізації нотаріальної форми захисту є вчинення виконавчого напису на борговому документі (п. 19 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про нотаріат» [210]).

Крім того, слід відзначити, що захист прав, які є предметом дослідження, в рамках юрисдикційної форми, може здійснюватися органами прокуратури. Порядок такого захисту передбачено, зокрема, Законом України «Про прокуратуру» [211], відповідно до якого межах своєї компетенції мають право: опротестовувати акти органів державної влади та місцевого самоврядування; вносити подання або протест на рішення місцевих Рад залежно від характеру порушень; порушувати у встановленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій; давати приписи про усунення очевидних порушень закону; вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли; звертатись до суду з заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб (ст. 20). Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших

дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом. Підставою представництва у суді інтересів громадянина є його неспроможність через фізичний чи матеріальний стан, похилий вік або з інших поважних причин самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження. Таким чином, сфера захисту прав прокуратурою у суді звужена. Законодавець встановлює коло обставин, відсутність яких унеможлиблює здійснення захисту прав органами прокуратури.

Таким чином, юрисдикційна форма захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників здійснюється різними державними органами, із властивим кожному із них певним процесуальним порядком діяльності в рамках загального та спеціального провадження.

Незважаючи на те, що вказаний захист, в основному, здійснюється системою державним органів, в більших оборотів набуває застосування неюрисдикційної форми захисту прав суб'єктів аграрного права. Неюрисдикційна (позаюрисдикційна) форма захисту являє собою сукупність дії уповноваженої особи з відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій. При неюрисдикційній формі захист, включаючи відновлення порушеного (або оскарженого) суб'єктивного права, здійснюється самотійними діями. Можливість звернення в державні або інші компетентні органи, уповноважені здійснювати захист, при неюрисдикційній формі не виключена [197, с. 49]. Позаюрисдикційна форма включає в себе самозахист прав.

Необхідність дослідження самозахисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пов'язана з тим, що звернення за захистом у рамках юрисдикційної форми можуть не призвести до відновлення права. Це пояснюється недостатньо ефективним функціонуванням механізму судового захисту майнових прав суб'єктів аграрного права, у зв'язку з особливістю правового становища таких суб'єктів та специфікою аграрно-майнових відносин. Самозахист майнових прав

сільськогосподарським товаровиробником, який є носієм прав, що порушені, оспорювані або невизнані, самостійно характеризується високою оперативністю, простотою та доступністю заходів захисту. Крім того, є зрозумілим, що здійснюючи захист самостійно, уповноважена особа – сільськогосподарський товаровиробник має більш високу зацікавленість, у порівнянні із органами державної влади, для досягнення мети захисту. Було би доцільним продовжити самостійність здійснення прав сільськогосподарських товаровиробників в їх самостійному захисті. У зв'язку з особливим правовим становищем виробників сільськогосподарською продукції, є необхідним встановити умови здійснення самозахисту як складової інституту захисту прав суб'єктів аграрного права, для того, щоб уникнути випадків невідповідності способів самозахисту характеру й ступеню небезпеки зазіхання, а також для того, щоб не були перевищені межі дій, необхідних для забезпечення недоторканості прав, припинення порушення й ліквідації його наслідків. Мова йде про те, що коли дії уповноваженої особи, які спрямовані на самозахист, не відповідають правовим умовам його здійснення, тоді такі дії переростають у самоправство.

Однак, незважаючи на зазначене, інститут самозахисту прав суб'єктів аграрного права залишається законодавчо неврегульованим та малодослідженим. Цивільний кодекс України вказує, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Однак, цивільно-правові норми, які регламентують право на самозахист, не уточнюють коло суб'єктів, що мають на нього права. Самозахист майнових прав, як складова інституту захисту прав суб'єктів аграрного права, можуть реалізовувати сільськогосподарські товаровиробники (фізичні та юридичні особи) різних організаційно-правових форм, права яких порушені, а також треті особи, дії яких спрямовані на захист чужого майна – предмету порушення.

Є зрозумілим, що самозахист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників характеризуються наявністю ознак, які відрізняють його як самостійний елемент поза юрисдикційної форми захисту прав. До таких ознак відносять:

- здійснюється у випадку порушення майнового права або реальної загрози порушення;
- здійснюється в односторонньому порядку сільськогосподарським товаровиробником, права якого порушені, без звернення до органу державної влади;
- конкретний спосіб самозахисту, який використовує сільськогосподарський товаровиробник на власний розсуд, повинен бути передбаченим законом або договором;
- дії, які спрямовані на самозахист, можуть бути тільки активними;
- самозахист здійснюється з метою забезпечення недоторканості майнового права, припинення порушення та/або ліквідації наслідків такого порушення; при самозахисті завжди існує можливість наступного оскарження дій сільськогосподарського товаровиробника, який самостійно захищає своє майнове право.

Таким чином, під самозахистом майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується розуміти дії, які здійснюються в межах, встановлених законом або договором, спрямовані на захист майнового права, забезпечення недоторканості права, припинення порушення та/або ліквідацію наслідків такого порушення, які здійснюються шляхом самостійних односторонніх дій сільськогосподарського товаровиробника, як носія майнового права, а також самостійних дій третьої особи щодо захисту чужого майна або майнового права в договірних або позадоговірних відносинах.

Форми захисту, які були розглянуті, реалізуються з допомогою спеціальних засобів, які можна визначити як юридичні інструменти, за допомогою яких суб'єкти конкретних правовідносин реалізують свої законні

інтереси.

Засоби захисту мають юридичну силу, оскільки фіксуються в законодавчих актах. Але при цьому вони носять подвійний характер з одного боку, вони статистичні, виступають як моделі, їм властивий інформаційний характер, з іншого – динамічні, полягають у діяльності щодо задоволення інтересів суб'єктів, досягнення мети й одержання ефективного результату, тобто в реалізації «права на захист» [197, с. 58]. Засіб захисту – це першочергова дія щодо захисту прав, яка застосовується при встановленні порушення прав, при розгляді справи. Форма захисту – це порядок чи різновид юрисдикційної діяльності щодо захисту права в цілому [196, с. 11–12].

Засоби, які використовуються при захисті майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, пропонується визначати як інструменти реалізації встановлених законом або договором способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Процес застосування таких засобів пропонується визначати як дії сільськогосподарського товаровиробника, що спрямовані на здійснення захисту своїх майнових прав, у випадку існування необхідності такого захисту. висновок

Серед засобів передусім слід відзначити позовні, оскільки захист прав особи здійснюється через подання позову до суду. Відповідно до ст. 119 ЦПК України позовна заява подається в письмовій формі та повинна містити: найменування суду, до якого подається заява; ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі; зміст позовних вимог; ціну позову щодо вимог майнового характеру; виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування; перелік документів, що додаються до заяви.

Якщо захист прав відбувається в порядку господарського процесу позовна заява подається до господарського суду в письмовій формі та повинна містити: найменування господарського суду, до якого подається заява; найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові за його наявності для фізичних осіб) сторін, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання (для фізичних осіб), ідентифікаційні коди суб'єкта господарської діяльності за їх наявності (для юридичних осіб) або індивідуальні ідентифікаційні номери за їх наявності (для фізичних осіб-платників податків); документи, що підтверджують за громадянином статус суб'єкта підприємницької діяльності; зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; суми договору (у спорах, що виникають при укладанні, зміні та розірванні господарських договорів); зміст позовних вимог; якщо позов подано до кількох відповідачів, – зміст позовних вимог щодо кожного з них; виклад обставин, на яких ґрунтуються позовні вимоги; зазначення доказів, що підтверджують позов; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспоруються; законодавство, на підставі якого подається позов; відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися; відомості про вжиття запобіжних заходів відповідно до розділу V-1 цього Кодексу; перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви. У позовній заяві можуть бути вказані й інші відомості, якщо вони необхідні для правильного вирішення спору (ст. 54 ГПК України).

Іноді є можливим адміністративний порядок захисту прав через звернення до відповідних адміністративних органів. Засобом такого захисту прав є скарга, яка подається у відповідний орган.

Суб'єкт аграрного права на власний розсуд обирає засоби захисту майнових прав, з урахуванням всіх обставин, при яких виникла необхідність захисту. Крім того, при обрані засобу захисту, слід також враховувати правове становище сільськогосподарського виробника, а також особливості предметів матеріального світу щодо яких виникають та здійснюються

майнові права. Захист прав, які є предметом дослідження, може здійснюватися за допомогою інших засобів, передбачених чинним законодавством або договором.

Таким чином, захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників може здійснюватися у юрисдикційній та позаюрисдикційній формах, з обрання відповідних засобів захисту, які мають одну кінцеву мету: забезпечення реального захисту майнових прав.

Засоби захисту прав, разом із способами захисту, складають механізм захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, який є елементом загального механізму правового регулювання. Взагалі, механізм захисту є підсистемою механізму соціально-правового забезпечення прав і свобод, яка включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення. Механізм захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, як елемент загального механізму забезпечення прав, передбачає захист майнових прав в рамках певної форми, з використанням різних способів та засобів, які об'єднанні спільною метою.

Діючі норми цивільного, господарського, аграрного та земельного законодавства закріплюють різні форми, засоби та способи захисту майнових прав. Але цей механізм, в більшості випадків, є зрозумілим лише юристам. Більшість сільськогосподарських товаровиробників не мають юридичної освіти, а можливість отримати правову консультацію або тримати юриста в штаті працівників мають одиниці. Це призводить до того, що велика кількість порушених, оспорюваних та невизнаних майнових прав так і залишаються незахищеними. Тому, існування єдиного законодавчого акта, в якому було би передбачено механізм захисту прав суб'єктів аграрного права, дало би змогу уникнути на практиці колізій при здійсненні захисту вказаних прав.

2.2. Способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників

Захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників – важлива частина правового регулювання предмету аграрного права, з'ясування якої є необхідним для вдосконалення механізму реалізації таких прав сільськогосподарським товаровиробником у аграрно-майнових відносинах, в рамках аграрної правосуб'єктності. Такий захист здійснюється шляхом застосування способів захисту, які встановлюються законом або договором.

Метою захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є відновлення порушеного майнового права. Способи захисту виступають типовими прийомами такого відновлення, які застосовуються з урахуванням особливостей у кожному індивідуальному випадку. Під способами, взагалі, розуміють передбачені законом засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті припинення, запобігання, усунення порушень права, його відновлення та (або) компенсація збитків, завданих порушенням права [196, с. 32].

Способи, які застосовуються для захисту прав суб'єктів аграрного права різняться між інших ознаками, які найповніше визначають їх правовий зміст. Предмет аграрного права включає в себе правове регулювання аграрно-майнових правовідносин, в яких виникає необхідність захисту. Таким чином, правовідносини трансформуються у захисні відносини, які функціонують у межах інституту захисту прав суб'єктів аграрного права. Так, способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників (далі способи захисту) є складовою частиною правового регулювання, що пояснює їх аграрно-правову природу. Крім того, слід зазначити, що деякі способи захисту, які розглядаються, застосовуються лише для захисту майнових прав сільськогосподарського товаровиробника.

Наприклад, страхування з державною підтримкою може захищати майнові прав тільки виробника сільськогосподарської продукції (відповідно до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»).

Підставою застосування способів, які є предметом дослідження, є закон або договір. Так, способи захисту встановлюються Цивільним кодексом України (ст. 16), Господарським кодексом України (ст. 20), Земельним кодексом України (ст. 152), Законами України «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство» тощо.

Загальновідомо, що способи захисту виникають із факту реального порушення, невизнання або оспорювання прав. Необхідність використання способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників виникає як у випадку реального порушення, невизнання або оспорювання майнових прав, так і в випадках, коли фактично порушення не відбувається, однак необхідність захисту залишається.

Враховуючи наведене, до ознак, які відрізняють способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників від інших правових способів, віднесемо наступне:

- підставою їх застосування є закон (загальний або спеціальний) чи договір;
- реалізуються сільськогосподарським товаровиробником у рамках аграрно-майнових відносин (матеріальних відносин);
- виникають як із факту реального порушення, невизнання або оспорювання майнового права, так і при відсутності такого, однак обов'язковим є необхідною умовою виникнення є об'єктивна необхідність захисту.

Способи захисту, які розглядаються, безпосередньо забезпечують захист майнових прав, тому носять матеріально-правовий характер. Поряд з цим, вони є складовою частиною одного з елементів методу правового

регулювання аграрно-майнових правовідносин, в рамках предмету аграрного права.

Таким чином, під способами захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується розуміти правові прийоми, які передбачені договором або законом, за допомогою яких сільськогосподарський товаровиробник, у разі необхідності, має змогу захистити свої майнові права.

Способи захисту прав, які розглядаються, передбачені нормами аграрного, земельного, господарського та цивільного законодавства. Однак, звичайно, не існує вичерпного законодавчого переліку таких способів, і він може доповнюватися іншими способами, які не суперечать чинному законодавству. Множинність способів захисту, що використовуються у аграрно-майнових відносинах, зумовлює необхідність систематизації таких способів. Система способів захисту передбачає не тільки їх єдність, а й диференціацію на підставі вірно обраної класифікаційної ознаки, до якої можуть бути обрані як індивідуальні особливості способів, так і такі властивості, які оказують більший вплив на характер застосування способів з метою захисту. Вказані властивості дозволяють диференціювати способи захисту у певні системи.

Наукове обґрунтування системи способів захисту має важливе значення, передусім їх належного наукового використання. Важливого значення набуває система способів захисту й для правозастосовної діяльності. Вона дозволяє чітко відмежувати один вид способів захисту від іншого й застосовувати кожний з них у суровій відповідності із законом і з найбільшою ефективністю, що забезпечує повне відновлення порушеного права [197, с. 62]. Способи захисту прав суб'єктів аграрного права є важливою умовою для нормального функціонування аграрних правовідносин. Крім того, застосування правових норм щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників багато в чому полегшується, якщо такий захист здійснюється на базі науково обґрунтованої

системи.

У правовій науці існує чимала кількість критеріїв для класифікації способів захисту прав. Однак, диференціація способів захисту прав сільськогосподарських товаровиробників в аграрній науці не проводилася. Слід відзначити, що критерії класифікації носять умовний характер.

Критерієм для класифікацій способів захисту, які розглядаються, може виступати суб'єктний склад. Таким чином способи захисту можна поділити на дві групи. До першої віднесемо способи захисту, які здійснюються органами державної влади, органами місцевого самоврядування чи іншими компетентними органами. До другої групи відносяться способи, які застосовуються в рамках адміністративного захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників (відновлення становища, яке існувало до порушення права; припинення дій, які порушують права або створюють загрозу такого порушення; виконавчий напис нотаріуса тощо). Слід відзначити, що перша група способів може встановлюватися як законом, так і договором.

Друга група складається із способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, які застосовуються сільськогосподарським товаровиробником самостійно, без звернення до компетентного органу. В залежності від моменту вчинення такі способи поділяються на ті, що застосовуються в момент порушення майнових прав (це, як правило, способи самозахисту), а також способи, які сільськогосподарський товаровиробник, перебуваючи у договірних відносинах з іншим учасником аграрно-майнових відносин, визначає до моменту вчинення правопорушення або виникнення необхідності захисту. В такому випадку способи захисту існують абстрактно і виконують, в першу чергу, функцію охорони майнових прав. І тільки у випадку виникнення реальної необхідності захисту майнових прав, сільськогосподарський товаровиробник може застосувати такі способи. Їх особливістю є також те, що інша сторона договірних відносин завжди знає про існування наслідків, у

випадку необхідності захисту. До таких способів можна віднести, зокрема, виплату неустойки, у разі неналежного виконання умов договору, виплата субсидій при настанні страхового випадку, тощо.

Класифікувати способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників можна й за спрямованістю таких способів. Загальновідомо, що метою кожного способу захисту порушених, оспорюваних або невизнаних майнових прав є захист таких прав, однак, сільськогосподарський товаровиробник, як уповноважена особа, може прагнути досягнення конкретних цілей в межах загальної мети захисту. Так, одні способи спрямовані на попередження порушення майнових прав, тобто виконують превентивні функції, наприклад, зазначення в договорі, при його укладанні, сплати неустойки у випадку неналежного виконання умов договору. Інші способи спрямовані на відновлення порушених майнових прав, наприклад, припинення дії, яка порушує право або створює загрозу такого порушення; припинення правовідносин, які порушують права; скасування акта, який порушує права. Існують способи, які прагнуть відновити порушене право, наприклад, відновлення становища, яке існувало до порушення права; усунення перешкод при здійсненні права власності; заміна товару неналежної якості; відшкодування збитків. Крім того, є способи, які спрямовані на компенсацію втрат, завданих порушенням майнових прав, наприклад, неустойка; виплата компенсацій тощо.

Однак, на думку автора, більше практичне значення матиме диференціація способів захисту на загально-правові та аграрно-правові. Така класифікація, у порівнянні з іншими, враховує особливості захисту майнових прав суб'єктів аграрного права. До загально-правових способів пропонується віднести способи, які передбачені нормами загальних законів (регулюють певну сферу суспільних відносин і мають широке коло дії). Такі способи мають універсальний характер, тобто використовуються для захисту прав невизначеного кола суб'єктів різних галузей права, лише з урахуванням особливостей предмету захисту, наприклад, визнання права, відшкодування

шкоди тощо. Безпосередньо аграрно-правові способи відзначаються тим, що можуть бути використанні лише для захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Особливості таких способів будуть розглянуті в наступному підрозділі.

Виробник сільськогосподарської продукції вільний у виборі реалізації свого права на захист, яке належить йому в рамках аграрної правосуб'єктності. Це означає, що вказаний суб'єкт аграрного права має право на власний розсуд, з урахуванням обставин, обрати спосіб захисту або відмовитися від захисту взагалі. Таким чином, сільськогосподарський товаровиробник вільний у застосуванні способів захисту, які передбачені законом або договором, з урахуванням особливостей порушення майнових прав. Однак, перш ніж застосувати конкретний спосіб захисту, сільськогосподарський товаровиробник, майнові права якого необхідно захистити, постає перед проблемою вибору того чи іншого способу захисту, використання якого дозволить максимально досягти мети захисту.

Кожний випадок, в якому виникає необхідність захисту майнових прав, має свою специфіку, зумовлену індивідуальними властивостями конкретних аграрно-майнових правовідносин, в рамках яких здійснювалося майнове права до необхідності захисту, а також правовими особливостями обставин, наслідком яких стало зменшення обсягу майнових прав. Перш ніж використати конкретні способи захисту необхідно обов'язково проаналізувати та дослідити специфіку всіх вказаних обставин. Сільськогосподарський товаровиробник повинен врахувати не тільки особливості аграрних захисних правовідносин, які є похідними від аграрно-майнових правовідносин, на момент обрання способу захисту, а передбачити дієвість обраного способу в майбутніх захисних правовідносинах. Тільки всебічний правовий аналіз всіх особливостей процесу захисту, його механізму, специфіки захисних правовідносин, дозволяє обрати спосіб, який відповідав би характеру порушення, а також сприяв би досягненню кінцевої мети захисту майнових прав.

Вибір способу захисту полягає у визначенні вимоги, яка необхідна для усунення наслідків порушення майнових прав. Можливість вибору сільськогосподарським товаровиробником способу захисту майнових прав не є абсолютною, адже власник порушеного права, як правило, може скористатися не будь-яким, а цілком конкретним способом захисту свого права [212, с. 340]. Наприклад, для захисту права власності можна використовувати такі способи захисту, як визнання права, повернення майна з чужого незаконного володіння, вимога про усунення перешкод у користуванні та розпорядженні майном, яке не пов'язане із позбавленням фактичного володіння майном і, відповідно, застосовувати такі способи захисту, як позов про визнання права власності, віндікаційний або негаторний позов. Поряд із традиційними способами захисту права власності можливе також звернення до суду з вимогою про визнання недійсним акта державного органу або органу місцевого самоврядування, які порушують дане право [197, с. 75].

Способи захисту прав суб'єктів аграрного права, як вже зазначалося, встановлюються як загальними, так і спеціальними нормами права. Так, коли аграрно-правові норми не містять вказівок на конкретні способи захисту, тоді останні визначаються або відповідно до правового становища суб'єкта аграрного права – товаровиробника сільськогосподарської продукції, або характером майнових прав. Якщо сільськогосподарський товаровиробник є суб'єктом підприємницької діяльності, то для захисту своїх майнових прав може спиратися на господарсько-правові норми; якщо майнові права спрямовані на землю як особливий об'єкт аграрних правовідносин, то способи захисту таких прав встановлюватимуться Земельними кодексом України, а в інших випадках використовуватимуться цивільно-правові норми. Крім того, існують також способи захисту, які застосовуються, зазвичай, за наявності взаємної домовленості, а діюче законодавство лише регламентує порядок їх застосування. Розгляд усіх способів захисту в контексті цієї роботи не уявляється можливим, тому проаналізуємо лише

основні.

Диференційовані аграрні закони закріплюють відшкодування збитків, як спосіб захисту майнових прав окремих суб'єктів аграрного права – виробників сільськогосподарської продукції: фермерське господарство та його члени відповідно до закону мають право на відшкодування збитків. Незаконне втручання в господарську діяльність фермерського господарства органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороняється. Збитки, заподіяні фермерському господарству неправомірним втручанням в його діяльність, підлягають відшкодуванню відповідно до закону (ст. ст. 14, 32 Закону України «Про фермерське господарство»); члени особистого селянського господарства мають право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом (ст. 7 Закону України «Про особисте селянське господарство»).

Норми Господарського кодексу України встановлюють, що кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом: визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій; застосування адміністративно-господарських санкцій; установлення, зміни і припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом (ст. 20).

Цивільний кодекс України зазначає, що кожна особа має право

звернутися до суду за захистом свого майнового права та інтересу. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом (ст. 16).

Якщо майнові права спрямовані на землю (земельну ділянку), то є доцільним використовувати норми Земельного кодексу України, в яких вказано, що держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків. Захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших, передбачених законом, способів (ст. 152).

Одним із основних та пріоритетних способів захисту прав, якому законодавець відводить перше місце, є визнання права. У загальному розумінні визнання права є одним з передбачених діючим законодавством випадків визнання (встановлення), тобто правової кваліфікації того або іншого явища в рамках існуючого публічного правопорядку. Так, саме

шляхом визнання досягається встановлення дійсності правочинну (визнання правочинну недійсним), констатація невідповідності закону актів державних органів і органів місцевого самоврядування тощо. Водночас, визнання права є основою відносно інших, одно порядкових явищ і, зокрема, до інших способів захисту прав.

Опираючись на сформовану судову практику, можна з упевненістю сказати, що як спосіб захисту прав, визнання права застосовується як до речових, так і до зобов'язальних правовідносин. Так, зі змісту Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31.03.95 р. № 5 [213] прямо встановлено, що визнання права можливе стосовно права власності, права господарського відання, а також зобов'язальних прав, наприклад, права з договору. Саме з цього можна говорити про універсальний характер визнання права як способу захисту [197, с. 76–77.].

Визнання права як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, стосовно інших способів захисту майнових прав, має винятковий характер. Це пояснюється тим, що можливість вибору того чи іншого способу захисту належить сільськогосподарському товаровиробнику як уповноваженій особі, якій на законних підставах належать майнові права, які потребують захисту. У цьому розумінні правильним буде висновок про переважний характер визнання права по відношенню до інших способів захисту майнових прав. Слід зазначити, що інститут визнання права є одночасно і матеріальним, і процесуальним [214, с. 20].

Важливим є те, що визнання права як спосіб захисту майнових прав виробників сільськогосподарської продукції буде більш ефективним в тих випадках, коли зміст суб'єктивних майнових прав включає повноваження сільськогосподарського товаровиробника на здійснення власних дій.

Майнове право може бути захищено уповноваженим органом шляхом визнання права у випадку, коли реалізація майнових прав ускладнена або

взагалі неможлива через його оспорування іншими особами. Особливість визнання права полягає в тому, що відповідна вимога, на відміну від інших, може бути пред'явлена на захист не лише порушених, а й оспорюваних чи невизнаних. Визнання майнових прав сільськогосподарських товаровиробників виникає в тому випадку, коли в інших осіб виникають сумніви про наявність у виробника сільськогосподарської продукції конкретного майнового права.

Таким чином, для захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників застосовуються загально-правові та аграрно-правові способи захисту прав. Загально-правові способи захисту реалізуються, як правило, в рамках юрисдикційної форми, з урахуванням особливостей захисних аграрних правовідносин.

2.3. Аграрно-правові способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників

Сільське господарство – одна з найдавніших, найважливіших і найбільш ризикованих галузей економіки. В Україні на нього покладено завдання дедалі повніше забезпечувати внутрішні потреби країни в сировині і продовольстві та нарощувати відповідні експортні можливості. За належних інвестицій аграрний потенціал України може досягти рівня, достатнього для того, щоб нагодувати більш як половину населення Європи. Фактичні ж показники – на порядок нижчі.

Агропромисловий комплекс нашої країни вже давно зазнає дефіциту фінансових ресурсів, який був і певною мірою лишається наслідком низької врожайності сільськогосподарських культур, нееквівалентного міжгалузевого обміну, недосконалої податкової та митної політики. Ціни на сільськогосподарську продукцію нерідко занижуються через погану

організацію її закупівлі, монопольне становище деяких заготівельників. Матеріально-технічні засоби продаються селу за цінами, не завжди адекватними якості добрив, машин, обладнання. Останніми роками багатократно зросла вартість енергоносіїв. Триває вплив із села найактивнішої частини трудових ресурсів. Вельми низькою лишається платоспроможність більшості населення – споживача продукції. Ось ті головні чинники, які зумовили відчутне зниження темпів розвитку вітчизняного аграрного сектору порівняно не лише з іншими державами, а й із середніми макроекономічними показниками України [215, с. 273].

Діяльність, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції як товару, характеризується підвищеними ризиками. На відміну від інших секторів сучасної економіки, результати господарської діяльності виробників сільськогосподарської продукції пов'язані із природними факторами. Тобто виробники сільськогосподарської продукції працюють в умовах, що на пряму залежать від природних чинників, які не завжди мають позитивний вплив на процес виробництва та його прибутковість. Господарська діяльність, яка спрямована на виробництво сільськогосподарської продукції, ускладнюється також тривалістю та сезонністю такого виробництва. Крім того, навіть у випадку, коли природні умови сприяють процесу виробництва, завжди існує вірогідність неспівпадіння виробничих витрат та отриманого прибутку за вироблену продукцію.

Сільське господарство в сучасній Україні відрізняє фінансова нестійкість, яка обумовлена нестабільністю доходів, а також нехваткою інвестицій. Крім того, обмежений доступ сільськогосподарських товаровиробників до ринків фінансових і інформаційних ресурсів є також негативним фактором. Це призводить до зростання кількості збиткових підприємств. Рентабельність в сільському господарстві нижча, ніж в інших галузях економіки, а ризики – вище. Таким чином, ризики виробника сільськогосподарської продукції можна поділити на чотири групи: 1)

природні: дія погодних умов, хвороби рослин, технологічні зміни, що впливають на сільськогосподарське виробництво, екологічні ризики – забруднення довкілля, зміни клімату; 2) ринкові: коливання експортних і імпорتنих цін, обмінних курсів валют; 3) регуляторні: що виникають з вимог до безпеки продуктів харчування, вимог з охорони довкілля; 4) деліктні: які випливають із вчинених правопорушень.

Наведене свідчить про існуючі особливості діяльності сільськогосподарських товаровиробників, що, зрештою, може призводити до їх майнової незахищеності. Крім того, як вже неодноразово наводилося, аграрні майнові правовідносини можуть бути повністю врегульовані лише в рамках аграрного права, що пояснює їх специфічність. Тому існує потреба у встановленні комплексу саме аграрних способів захисту майнових прав вказаних суб'єктів господарювання.

У попередньому підрозділі, при наданні правової характеристики способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, було запропоновано розглядати їх як правові прийоми, які передбачені договором або законом, за допомогою яких сільськогосподарський товаровиробник має змогу захистити свої порушені, оспорювані або невизнані майнові права.

Особливістю ж безпосередньо аграрно-правових способів захисту є те, що вони використовуються у випадках, коли права фактично не порушені, однак їх обсяг зменшився у зв'язку з особливим характером сільськогосподарської діяльності, що призвело до майнових втрат товаровиробника. Наприклад, внаслідок граду було знижено врожай. Звичайно, що в такому разі товаровиробник не в змозі його продати та отримати прибуток, що зменшує обсяг майнових прав, які належать товаровиробнику як суб'єкту аграрного права в рамках аграрної правосуб'єктності. У зазначених випадках фактично порушення не відбувається, однак, необхідність захисту залишається. Враховуючи наведене, існування аграрно-правових способів захисту майнових прав

сільськогосподарських товаровиробників є об'єктивною необхідністю.

Аграрно-правові способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як правові прийоми, встановлені договором або законом, спрямовані на поновлення або запобігання зменшенню обсягу майнових прав, з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва. До таких способів пропонується віднести страхування [216, с. 146].

Сутність страхування у сфері сільського господарства полягає у накопиченні за рахунок періодичних платежів певних грошових коштів (фондів), які у разі настання подій використовуються для відшкодування збитків. Ці збитки є негативним наслідком, що призводять до неможливості виконання зобов'язань, переважно через втрату (знищення, загибель) об'єкта зобов'язань [217, с. 13]. Загальні засади страхування в Україні встановлюються Законом України «Про страхування», відповідно до якого страхування визначається як вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [218].

Особливості господарської діяльності виробників сільськогосподарської продукції, а також зацікавленість держави у розвитку сільського господарства, зумовлюють необхідність регулювання на законодавчому рівні страхування ризиків у сільському господарстві, наслідком якого є Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» (далі Закон), відповідно до ст. 1 якого страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою – це економічні відносини щодо страхового захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників у разі настання

певних подій (страхових випадків), визначених Законом, за рахунок грошових фондів, що формуються у страховика шляхом сплати страхувальником страхових платежів (премій), частина яких компенсується за рахунок державних субсидій, та доходів від розміщення коштів цих фондів, яке здійснюється відповідно до положень цього Закону і визначається наявністю та особливостями ризиків, носіями яких є сільськогосподарські рослини і тварини.

Закон регулює відносини у сфері страхування сільськогосподарської продукції, що здійснюється з державною підтримкою, з метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників і спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві (преамбула).

З наведеного можна констатувати наявність аграрних страхових правовідносин, які представники аграрної правової науки пропонують визначати як врегульовану нормами права систему суспільних відносин, які виникають між сільськогосподарськими підприємствами та їх членами, структурними підрозділами і органами управління з приводу формування страхового (резервного) фонду та щодо доцільності здійснення дій по страхуванню майна сільськогосподарського підприємства; а також відносини, що виникають між сільськогосподарськими підприємствами та фінансовими установами на підставі договорів страхування, та між сільськогосподарськими підприємствами та органами державної влади з приводу реалізації державних програм у сфері аграрного страхування [219, с. 3–4].

Суб'єктами відносин страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є страхувальники – сільськогосподарські товаровиробники і страховики, між якими укладається договір страхування (стандартний договір страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою від сільськогосподарських виробничих ризиків) із страхування сільськогосподарської продукції на умовах, встановлених

законом. Типові договори страхування розробляються для кожного страхового продукту та/або для окремої культури і погоджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну аграрну політику, та національною комісією, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг. У рамках програми державної підтримки страхування сільськогосподарської продукції страхові компанії використовують тільки стандартні договори страхування.

Право страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою мають страховики, що відповідають вимогам Закону України «Про страхування», отримали ліцензію на здійснення відповідного виду страхування. Обов'язковою умовою для здійснення страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою законодавець встановлює членство у єдиному об'єднанні страховиків (Аграрний страховий пул), які здійснюють страхування відповідно до Закону.

У зв'язку з вузькою спрямованістю предмету дослідження, автором буде розглянуто страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, правову основу якого становлять норми Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою».

Спочатку слід зазначити, що страхування як аграрно-правовий спосіб захисту, доцільно розглядати лише по відношенню до сільськогосподарської продукції, перелік якої є вичерпним згідно законодавства. Так, до такої продукції ст. 5 Закону відносить: урожай сільськогосподарських культур; урожай багаторічних насаджень; сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції, при цьому уточнюючи, що не підлягають страхуванню з державною підтримкою: урожай сільськогосподарських культур, які впродовж трьох або більше років не давали урожаю при їх культивуванні; урожай багаторічних насаджень плодоносного віку, які не давали урожаю протягом останніх п'яти років; хворі сільськогосподарські

тварини, птиця, кролі, хутрові звірі, бджолосім'ї, риба та інші водні живі ресурси і тваринницька продукція, а також ті, що перебувають у зоні карантину або в зоні виникнення надзвичайних епізоотичних обставин.

Зазначимо, що сільськогосподарського товаровиробника не позбавлено права застрахувати й інші належні йому об'єкти – споруди, будівлі, сільськогосподарську техніку, об'єкти незавершеного будівництва, передавальні пристрої, силові, робочі та інші машини, транспортні засоби, сировину, матеріали продукцію. Окрім цього, згідно ч. 4 ст. 9 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» [220], урожай зерна підлягає страхуванню, яке здійснюється сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності та господарювання відповідно до Закону [221, с. 45]. Однак, таке страхування буде здійснено без державної підтримки, у загальному порядку, без урахування особливостей господарської діяльності виробників сільськогосподарської продукції.

Таким чином, страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою розглядається як аграрно-правовий спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, об'єктом яких є сільськогосподарська продукція певного виду. Страхування, у вказаному аспекті, полягає у майновому страхуванні, оскільки діяльність товаровиробників сільськогосподарської продукції здійснюється в межах відповідних аграрно-майнових правовідносин, складовою частиною яких є майнові права. До видів майнового страхування можна віднести страхування урожаю сільськогосподарських культур, страхування урожаю багаторічних насаджень, страхування сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції тощо.

Як вже зазначалося суб'єктами відносин страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є страхувальники і страховики (ст. 4 Закону). Страхувальник – сільськогосподарський товаровиробник, який уклав із страховиком договір страхування

сільськогосподарської продукції з державною підтримкою (ст. 1 Закону). Відповідно до цієї ж статті, сільськогосподарський товаровиробник визначається як юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі з власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання. При цьому виникає питання щодо фізичних осіб-підприємців та особистих селянських господарств як сільськогосподарських товаровиробників.

На жаль, автори Науково-практичного коментарю Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» також не вийшли за межі коментованої норми закону і не розставили наголоси в цьому питанні, обмежившись переліком страхувальників, до якого входять лише сільськогосподарські підприємства будь-яких форм власності та організаційно-правових форм (фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, приватні сільськогосподарські підприємства, приватно-орендні сільськогосподарські підприємства, державні та комунальні сільськогосподарські підприємства, акціонерні сільськогосподарські товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю тощо) [222, с. 38].

Тому пропонується доповнити загальний перелік страхувальників словами «та/або фізична особа», щоб коментована частина ст. 1 викладалася в такій редакції: «сільськогосподарський товаровиробник юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та/або фізична особа, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі з власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання». Такий варіант розширить коло суб'єктів аграрного права –

сільськогосподарських товаровиробників, які зможуть застосувати страхування як спосіб захисту своїх майнових прав.

Страхування, як і інші способи захисту, є правим прийомом, який застосовується з метою захисту прав після настання певної події. Однак, для застосування загальноприйнятих цивільних та господарських способів захисту така подія завжди повинна носити характер порушення, оспорювання або невизнання. Що стосується страхування, то тут головним є не сама подія, а її наслідки: загибель (втрата, пошкодження) застрахованої сільськогосподарської продукції. Тобто, загибель, втрата, пошкодження сільськогосподарської продукції унеможливить реалізацію такої продукції, що призводить до зменшення обсягу відповідних майнових прав. Це пояснює необхідність захисту. Як вже було зазначено, підставою для застосування страхування як способу захисту майнових прав є не факт порушення, а існування необхідності захисту.

Умовою страхування, відповідно до Закону, є страховий випадок, тобто певна подія: «страховим випадком є настання певної події, передбаченої договором страхування відповідно до положень цього Закону, внаслідок якої відбулася загибель (втрата, пошкодження) застрахованих посівів (посадок), загибель (недобір, недоотримання) застрахованого урожаю, продукції бджільництва, загибель (втрата, вимушений забій, травматичне пошкодження або захворювання) застрахованих сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції та з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхового відшкодування страхувальнику». Не вважається страховим випадком втрата сільськогосподарської продукції внаслідок: подій, не передбачених договором страхування; навмисних дій страхувальника; грубих порушень страхувальником агротехнічних, санітарних, ветеринарних або інших вимог, що виявляється в невиконанні страхувальником умов договору страхування щодо строків (термінів) проведення належних заходів згідно з узгодженою при страхуванні

технологічною картою, якою обумовлено дотримання визначених агротехнічних правил та вимог агротехніки стосовно застрахованої культури, санітарних, ветеринарних або інших вимог, щодо здійснення сільськогосподарських робіт, передбачених договором страхування, визначених у стандартних страхових продуктах (ст. 6 Закону). З наведеного можна зробити висновок, що страховий випадок характеризується такими ознаками: (а) це певна подія, вона не залежить від волі людей; (б) ця подія має бути передбачена договором страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою відповідно до положень Закону (тобто має бути передбачена у Переліку страхових ризиків, затверджених Кабінетом Міністрів України); (в) наслідком настання цієї події має бути загибель (втрата, пошкодження) застрахованих посівів (посадок), загибель (недобір, недоотримання) застрахованого урожаю, продукції бджільництва, загибель (втрата, вимушений забій, травматичне пошкодження або захворювання) застрахованих сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції; (г) з настанням цієї події виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхового відшкодування страхувальнику. Звідси категорія «страховий ризик» є визначальним юридичним фактом у правовідносинах страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою [221, с. 48].

В аграрно-правових публікаціях звертається увага на низьку поширеність страхування серед суб'єктів агробізнесу. Насамперед, це пов'язано із відсутністю вільних обігових коштів у сільськогосподарських товаровиробників, які вони можуть витратити на сплату страхових премій страховикам, низьким рівнем довіри до страховиків та недосконалістю законодавства у цій сфері. Світовий досвід свідчить, що ефективний розвиток страхового ринку можливий за умови врахування принципу оптимальності державного регулювання, тобто держава регулює діяльність учасників ринку лише у випадках, коли це абсолютно необхідно, а в інших – вона делегує

частину своїх повноважень професійним учасникам ринку, які об'єднуються у саморегулювну організацію [222, с. 33–34]. Слід зауважити, що починаючи з 2001 року на ринку сільськогосподарського страхування в Україні створено цілу низку об'єднань страховиків: Асоціація страховиків в аграрному секторі економіки України (2001), Український сільськогосподарський страховий пул (2003), Український пул перестраховування сільськогосподарських ризиків (2003), Аграрне страхове бюро (2011), Аграрний страховий пул (2012) [223, с. 21], що свідчить про готовність агрострахового ринку до забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, включаючи страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою.

Страхування, як спосіб захисту прав, передбачає державну підтримку, яка визначається як надання сільськогосподарському товаровиробнику з державного бюджету в порядку, встановленому Законом, грошових коштів у вигляді субсидій для оплати частини страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договором страхування (ст. 1). Крім того, ст. 25 зазначає, що державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції полягає у наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді субсидій на відшкодування частини страхового платежу (страхової премії), фактично сплаченого ними за договорами страхування сільськогосподарської продукції, в порядку, встановленому Законом. З наведеного визначення можна виокремити наступні ознаки державної підтримки у сфері страхування: 1) вона надається з державного бюджету України; 2) має фінансовий характер; 3) грошові кошти надаються у вигляді субсидій; 4) мета надання грошових коштів – відшкодування частини страхового платежу (страхової премії), фактично сплаченого ними за договорами страхування сільськогосподарської продукції; 5) порядок надання субсидії визначається Законом [221, с. 120]. Таким чином, захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників відбувається у вигляді фінансової підтримки (субсидії), яка характеризується наступними рисами:

- має прямий характер;
- надається з державного бюджету;
- спрямована компенсувати збитки, понесені у зв'язку з втратою сільськогосподарської продукції;
- запобігає настанню збитковості сільськогосподарського товаровиробника.

Щодо порядку надання державної підтримки, то цьому питанню присвячена ст. 26 «Порядок надання фінансової підтримки», яка, виходячи з її назви, мала б визначати порядок надання державної підтримки (хоча у назві статті вона чомусь вже називається фінансовою підтримкою) у відносинах страхування сільськогосподарської продукції. Проте вона містить лише формальну норму про порядок та умови надання державної підтримки шляхом здешевлення страхових платежів (премій), які затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням Міністерства аграрної політики та продовольства України. При цьому Закон не встановлює хоча б основні умови надання субсидії з державного бюджету сільськогосподарським підприємствам.

Слід також зупинитися на тому, що в аграрній науці звертається увага на два механізми пільгових договорів: непрямої та прямої компенсації витрат суб'єктів сільського господарства [224, с. 81–82]. В Україні, виходячи із норм Закону, діє модель прямої компенсації витрат, яка для сільськогосподарського товаровиробника є економічно не вигідною. По-перше, виробник сільськогосподарської продукції повинен за власні кошти оплатити страховий платіж відповідно до договору страхування. По-друге, тільки після фактичної оплати страхового платежу суб'єктів сільського господарства може претендувати на відшкодування частини такого платежу, яка чітко не встановлена. По-третє, є невідомим, як буде відповідати держава, у випадку невиконання своїх зобов'язань. Саме тому доцільно змінити компенсацію витрат на непряму, тобто таку, при якій субсидія перераховується державою безпосередньо страховій організації. У такому

разі страхова організація зобов'язана зменшити розмір страхового внеску сільськогосподарського товаровиробника. Крім того, було б доцільним встановити єдиного державного страхувальника, а також зробити обов'язковим страхування більш незахищених секторів сільського господарства. Звичайно, що такі зміни потребують редагування багатьох норм Закону, зокрема, положення щодо страхувальника, договору страхування, порядку надання державної підтримки тощо. Однак, це необхідно для покращення захисту майнових прав товаровиробників, яке полягає у реальному практичному застосуванні страхування як способу захисту. Такі зміни спрощують процедуру захисту, а сам він повністю гарантується державою.

Підсумовуючи наведене, до основних рис страхування, як аграрно-правового способу захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників можна віднести:

- базування на нормах Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»;
- спрямування на вичерпний перелік сільськогосподарської продукції, яка є об'єктом майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;
- визначення підставою застосування настання страхового випадку, наслідком якого є загибель (втрата, пошкодження) застрахованої сільськогосподарської продукції;
- надання у вигляді часткової фінансової компенсації страхових витрат із державного бюджету;
- особливий порядок надання.

Таким чином, страхування, як аграрно-правовий спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як фінансову компенсацію, яка надається державою для відшкодування збитків, внаслідок втрати застрахованої сільськогосподарської продукції певного виду, у зв'язку із настанням страхового випадку, з метою недопущення збитковості

сільськогосподарського товаровиробника.

Водночас слід встановити місце аграрних страхових відносин у структурі аграрного права. Так, І.В. Горіславська визначає правове регулювання аграрних страхових відносин комплексним інститутом аграрного законодавства [219, с. 4], що викликає певні зауваження. Галузево-інституціональна організація структури законодавства перебуває поки що на стадії уповільненої дискусії, результатом якої є висновок про можливість ідеального збігу системи законодавства з системою права, наслідком якого буде однаково високий ступінь однорідності норм права [115, с. 712–713], що й дозволить сумістити структури галузей права і законодавства. А поки що усталеною є внутрішньогалузева інституційна структура саме системи права, тоді як система законодавства базується на сукупності чинних нормативно-правових актів. Тому визнання за аграрно-страховими нормами інституційно-структурної ролі в системі аграрного законодавства не відповідає доктринальним положенням сучасної теорії права. Логічним наслідком є віднесення правового регулювання аграрних страхових відносин саме до структури системи аграрного права. Але при цьому наступним кроком має бути встановлення місця зазначеного нормативного утворення в ієрархічній структурі аграрного права, щодо чого відсутня будь-яка теоретична усталеність.

Наприклад, правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, яке є різновидом аграрного страхування, Г.В. Клеріні розглядає як відповідний субінститут, який входить до складу такого інституту аграрного права, як інститут державної підтримки сільського господарства України [225, с. 4]. На жаль, наведений висновок також не позбавлений методологічних похибок. Слід погодитися з комплексною природою розглядуваного нормативного утворення, яке утворюється на перетині аграрно-правових інститутів страхування і державної підтримки сільського господарства, причому Х.А. Григор'єва, у свою чергу, визначає державну страхову підтримку сільського господарства

як субінститут правового інституту загальногалузевої державної підтримки [159, с. 22]. Водночас безпосередньо підтримувальну природу має лише фінансовий аспект (за класифікацією Х.А. Григор'євої) [226, с. 159], що виникає на основі прямого відшкодування до 50% вартості страхового платежу згідно п. 1 Порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) [227].

При цьому примітним є п. 2 зазначеного Порядку, у якому дублюється положення абз. 14 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», відповідно до якого це відносини щодо страхового *захисту майнових інтересів* сільськогосподарських товаровиробників у разі настання певних подій (страхових випадків). У такому формулюванні чітко проглядається захисна природа заходів державної підтримки агрострахування. На користь такого висновку слугує і розкриття сутності страхування, яке надає можливість відновити загиблі чи пошкоджені матеріальні цінності [228, с. 497]. Між тим, вище було обґрунтовано, що відновлення є атрибутивною функцією власне правового захисту. Додатковим свідченням захисної сутності страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є те, що відновлювальна функція такого страхування починає діяти з моменту настання юридичного факту порушення майнових прав страхувальника незалежно від їх поділу на події чи дії правопорушника. Сказане дає можливість віднести правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою до структури правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників на рівні окремого субінституту.

Принагідно слід зазначити, що теоретичні питання субінститутів, попри значну прикладну популяризацію і поширення останніх у наукових дослідженнях, практично не вивчені ні загальною теорією права, ні

галузевими юридичними науками. У загальнотеоретичних джерелах лише зазначається, що субінститут – це чітко виражена, відокремлена сукупність норм права, які відображають певні особливості правового регулювання окремих видів суспільних відносин. Він утворюється лише в межах великих інститутів права. Взагалі, префікс «суб...» у складі слова означає, зокрема: менше за тим або іншим параметром, ніж те, що позначене основою слова [115, с. 716]. Тобто підкреслюється лише здатність субінституту утворюватися в межах великих інститутів права і мати менший ніж у останніх обсяг. При цьому взагалі відсутні об'єктивні критерії виокремлення субінститутів. У цьому теоретичному вакуумі вважаємо за потрібне запропонувати як критерії: 1) наявність у межах певного правового інституту відокремленого системного нормативного утворення, яке має особливості за предметом правового регулювання; 2) здатність такого утворення самостійно врегульовувати коло найоднорідніших суспільних відносин.

Виходячи з цих критеріїв, страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є відокремленим нормативним утворенням, інтегрованим в межах однойменного Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», що зумовлює особливості предмету правового регулювання. При цьому існування зазначеного Закону забезпечує відносну самостійність вказаного нормативного утворення у врегулюванні специфічного кола аграрних захисних відносин.

Вище зверталось увагу на закріплене в Законі України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» розуміння такого страхування як відносин щодо страхового захисту *майнових інтересів* сільськогосподарських товаровиробників у разі настання певних подій (страхових випадків). У наявності застосування поняття майнового інтересу, а не майнового права (як це визначено темою дисертації), що зумовлює необхідність співставлення цих понять.

Насамперед, слід вказати, що страхове законодавство оперує

лексичною конструкцією майнового інтересу як об'єкта страхування (ст. 1 Закону України «Про страхування», ст. 5 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» [229], залишаючи поза увагою майнові права. У зв'язку з цим у спеціальній літературі саме майновий інтерес розглядається як предмет договору страхування і визначається як правомірний інтерес фізичної чи юридичної особи, пов'язаний з правом власності, іншими речовими (майновими) правами й зобов'язаннями, а також інтерес, спрямований на збереження й забезпечення життя, здоров'я, пов'язаний з працездатністю фізичної особи [230, с. 43]. Наведене викликає зауваження методологічного характеру. По-перше, поняття майнового інтересу розкривається через правомірний інтерес, тобто визначальним виступає поняття, яке визначається, що суперечить логічним засадам визначення понять. Адже для того, щоб визначити поняття, потрібно передусім виокремити його суттєві ознаки, які відрізняють його від інших понять [231, с. 240–243]. По-друге, пов'язаність з правом власності, іншими речовими (майновими) правами й зобов'язаннями засвідчує лише одну ознаку – майнового характеру, чого явно недостатньо для формування цілісного бачення. По-третє, наводяться ознаки змістовного характеру, внаслідок чого поза увагою залишається сутність майнового інтересу.

Не досягає необхідних результатів і аграрно-правове визначення майнового інтересу суб'єктів сільського господарства, який розглядається як основа методу державного регулювання аграрних відносин і являє собою пов'язану з наданням йому (суб'єкту сільського господарства) державної підтримки (включаючи податкову пільгу) економічну вигоду (доход), одержувану ним від реалізації сільськогосподарської продукції (сировини, продовольства), в результаті його матеріально-технічного забезпечення чи виробничо-технічного обслуговування або від обслуговування ним сільськогосподарської діяльності (виробництва і переробки сільськогосподарської продукції) [232, с. 12]. Наведене визначення засвідчує

лише зовнішній бік майнового інтересу, його матеріалізацію у фінансові ресурси, що виводить поза увагу дослідника внутрішню сутнісну сторону досліджуваного явища. Закономірним наслідком є неможливість порівняння майнових інтересів і прав.

Найближче до з'ясування сутності майнового інтересу, на нашу думку, підійшов В.М. Єрмоленко, який переконливо аргументував, що в основі виникнення майнових інтересів лежать потреби людей, бо майновий інтерес являє собою процес усвідомлення матеріальних і духовних потреб людини, який передбачає свідомий пошук матеріальних об'єктів для їх задоволення та зумовлює мотиви, рішення і дії, тобто діяльність по досягненню поставлених цілей [233, с. 67]. Тому слід погодитися з В.М. Єрмоленком, що майнові правовідносини безпосередньо не впливають на майнові інтереси і не врегульовують їх. Таке врегулювання відбувається опосередковано через регламентацію діяльності людей, зумовлену певними інтересами і спрямовану на задоволення останніх [233, с. 67].

У підсумку можна зробити висновок, що майнове право – це правило можливої поведінки його носія, яке реалізується у конкретних діях, тоді як майновий інтерес – спонукальна підстава, чинник, джерело виникнення і реалізації у особи відповідних майнових прав. Таким чином, будь-які реальні дії з майновим інтересом позбавлені жодного сенсу. Це означає, що майновий інтерес не може бути ні об'єктом, ні метою як страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, так і страхування в цілому. Як наслідок, об'єктом страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою мають бути виключно майнові права сільськогосподарських товаровиробників.

Висновки до II розділу

Проведене в рамках другого розділу дисертації дослідження дозволяє зробити низку узагальнень:

– для розкриття змістовної характеристики захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно застосувати термін «механізм»;

– механізм захисту майнових прав слід розуміти як процес використання наданих правом юридичних можливостей, включаючи власну активну поведінку особи, у разі порушення її суб'єктивних майнових прав, що структурно втілюється в систему форм і способів захисту;

– захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пов'язаний насамперед із з'ясуванням питання щодо форм, в яких він проводиться;

– форму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як комплекс заходів, в рамках єдиної системи, який здійснюється шляхом звернення сільськогосподарського товаровиробника за захистом свого порушеного, оспорюваного або невизнаного майнового права до уповноваженого органу або самостійно сільськогосподарським товаровиробником в порядку, передбаченому чинним законодавством;

– форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно звести до двох форм: юрисдикційної та неюрисдикційної (позаюрисдикційної). Основне розмежування між ними полягає в тому, що захист прав у юрисдикційній формі здійснюється різними спеціально уповноваженими на даний вид діяльності державою органами, із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності, тоді як захист прав в неюрисдикційній формі протікає в рамках матеріального правовідношення і здійснюється, як правило, самими учасниками правовідносин;

– юрисдикційна форма захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників передбачає, що захист відбувається в рамках судового, адміністративного або нотаріального провадження;

– адміністративний захист майнових прав сільськогосподарських

товаровиробників являє собою певну сукупність дій органів адміністративної юстиції, які спрямовані на захист порушених майнових прав. Аграрні нормативно-правові акти не містять переліку органів, а також не встановлюють порядок адміністративного вирішення спорів з питань захисту майнових прав суб'єктів аграрного товаровиробництва. Тому необхідно звертатися до законодавчих актів суміжних галузей права;

– застосування форми самозахисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пов'язана з тим, що звернення за захистом у рамках юрисдикційної форми можуть не призвести до відновлення права. Це пояснюється недостатньо ефективним функціонуванням механізму судового захисту майнових прав суб'єктів аграрного права, у зв'язку з особливістю правового становища таких суб'єктів та специфікою аграрно-майнових відносин. Самозахист майнових прав сільськогосподарським товаровиробником, який є носієм прав, що порушені, оспорювані або невизнані, самотійно характеризується високою оперативністю, простотою та доступністю заходів захисту. Крім того, є зрозумілим, що здійснюючи захист самотійно, уповноважена особа – сільськогосподарський товаровиробник має більш високу зацікавленість;

– під самозахистом майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується розуміти дії, які здійснюються в межах, встановлених законом або договором, спрямовані на захист майнового права, забезпечення недоторканності права, припинення порушення та/або ліквідацію наслідків такого порушення, які здійснюються шляхом самотійних односторонніх дій сільськогосподарського товаровиробника, як носія майнового права, а також самотійних дій третьої особи щодо захисту чужого майна або майнового права в договірних або позадоговірних відносинах;

– форми захисту реалізуються через застосування спеціальних засобів, які можна визначити як юридичні інструменти, за допомогою яких суб'єкти конкретних правовідносин реалізують свої законні інтереси;

– серед засобів передусім слід виокремити позовні, оскільки захист прав особи здійснюється через подання позову до суду, коли засобом є позовна заява, та адміністративні через звернення до відповідних адміністративних органів. Засобом такого захисту прав є скарга, яка подається у відповідний орган;

– під способами захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується розуміти правові прийоми, які передбачені договором або законом, за допомогою яких сільськогосподарський товаровиробник, у разі необхідності, має змогу захистити свої майнові права;

– способи захисту виникають із факту реального порушення, невизнання або оспорювання прав. Необхідність використання способів захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників виникає як у випадку реального порушення, невизнання або оспорювання майнових прав, так і випадках, коли фактично порушення не відбувається, однак необхідність захисту залишається;

– практичне значення має диференціація способів захисту на загально-правові та аграрно-правові. Така класифікація, у порівнянні з іншими, враховує особливості захисту майнових прав суб'єктів аграрного права. До загально-правових способів пропонується віднести способи, які передбачені нормами загальних законів (регулюють певну сферу суспільних відносин і мають широке коло дії). Такі способи мають універсальний характер, тобто використовуються для захисту прав невизначеного кола суб'єктів різних галузей права, лише з урахуванням особливостей предмету захисту, наприклад, визнання права, відшкодування шкоди тощо. Безпосередньо аграрно-правові способи відзначаються тим, що можуть бути використанні лише для захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

– особливістю безпосередньо аграрно-правових способів захисту є те, що вони використовуються у випадках, коли права фактично не порушені, однак їх обсяг зменшився у зв'язку з особливим характером

сільськогосподарської діяльності, що призвело до майнових втрат товаровиробника;

– аграрно-правові способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як правові прийоми, встановлені договором або законом, спрямовані на поновлення або запобігання зменшенню обсягу майнових прав, з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва. До таких способів пропонується віднести страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою як обов’язковий вид страхування, запроваджений однойменним аграрно-правовим законом;

– захисна правова природа відносин страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою впливає із законодавчо закріпленої мети їх здійснення, яка полягає у страховому захисті майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників у разі настання певних подій (страхових випадків);

– запропоновано визначати критеріями виокремлення субінститутів: 1) наявність у межах певного правового інституту відокремленого системного нормативного утворення, яке має особливості за предметом правового регулювання; 2) здатність такого утворення самостійно врегульовувати коло найоднорідніших суспільних відносин;

– за вказаними критеріями правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою цілком обґрунтовано віднести до структури правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників на рівні окремого субінституту;

– страхове законодавство оперує лексичною конструкцією майнового інтересу як об’єкта страхування, залишаючи поза увагою майнові права, що зумовлює необхідність співставлення майнових прав та інтересів;

– майнове право – це правило можливої поведінки його носія, яке реалізується у конкретних діях, тоді як майновий інтерес – спонукальна

підстава, чинник, джерело виникнення і реалізації у особи відповідних майнових прав. Таким чином, будь-які реальні дії з майновим інтересом позбавлені жодного сенсу. Це означає, що майновий інтерес не може бути ні об'єктом, ні метою як страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, так і страхування в цілому. Як наслідок, об'єктом страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою мають бути виключно майнові права сільськогосподарських товаровиробників.

РОЗДІЛ III.

СУДОВА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ

3.1. Конституційно-судовий захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників

Конституційно-судовий захист є досить ефективним способом захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, незважаючи на порівняну новизну його застосування, прямо пов'язану з прийняттям у 1996 році Конституції України і Закону України «Про Конституційний Суд України» від [234], у ст. 38 якого було визначено дві форми звернення до Конституційного Суду України: конституційне подання та конституційне звернення. Час показав, що ефективною формою звернення щодо захисту прав стало саме конституційне подання, змістом якого є визнання правового акта неконституційним як підстава недійсності.

Результати конституційного судочинства оформлюються в формі рішень, висновків, ухвал та забезпечувальних наказів згідно ч. 1 ст. 83 чинної редакції Закону України «Про Конституційний Суд України» [235]. При цьому актам Конституційного Суду (КС України) присвячена окрема гл. 13 (статті 83–96) зазначеного Закону, у якій перераховуються акти Конституційного Суду, але відсутнє жодне посилання на їх нормативну чи ненормативну природу. Водночас на офіційному вебсайті Конституційного Суду України є рубрика «Нормативні акти Конституційного Суду України» [236], де всі без виключення акти визнаються нормативними, включаючи ухвали, які стосуються лише процедурно-процесуальних особливостей конституційного судочинства. Водночас відсутнє будь-яке оприлюднення позиції самого Конституційного Суду щодо обґрунтування їх нормативної природи.

Зазначене становище потребує доктринального тлумачення. Так, А.М. Земко робить висновок про нормативність, а тому джерельну аграрно-правову природу актів Конституційного Суду України. На її думку, підставами нормативності є те, що по-перше, вони містять норми, загальнообов'язкові до виконання; по-друге, є офіційними актами-документами; по-третє, приймаються державним органом у межах його компетенції; по-четверте, мають свою форму, реквізити, порядок вступу в дію і сферу дії [237, с. 377]. Однак таке бачення не позбавлене окремих дискусійних моментів. Рішення і висновки Конституційного Суду дійсно містять норми, загальнообов'язкові до виконання, але не сільськогосподарськими товаровиробниками, як суб'єктами аграрного права, а безпосередньо авторами нормативно-правових актів, які містять неконституційні положення. Крім того, акти КС України не вводять нові та не змінюють існуючі норми права, вони припиняють нормативно-правові акти в цілому. Це досить усічена ознака нормативності. Як наслідок, вказані акти не доцільно відносити до нормативно-правових актів, не кажучи вже про ухвали. Щодо віднесення актів Конституційного Суду України до джерел аграрного права необхідно вказати, що такими вони стають у разі суміщення предмету судового розгляду зі сферою аграрних відносин.

На жаль, попри надзвичайну важливість сільськогосподарського виробництва, яке стало в сучасних умовах флагманом надходження коштів від зовнішньоекономічної діяльності, конституційності аграрного законодавства не приділено належної уваги. Практика конституційного судочинства у зазначеній сфері замикається на поодиноких справах з розгляду конституційних подань.

Одним з успішних вирішень проблеми конституційної колізійності актів аграрного законодавства є Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання удосконалення управління в сфері

використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» від 7 червня 2017 р. № 413 [238].

Змістовно фабула справи замикається на двох напрямках конституційної невідповідності зазначеної урядової постанови. По-перше, видавши її, Кабінет Міністрів України вийшов за межі своїх конституційних повноважень, врегулювавши підзаконним актом питання набуття права власності на землю, які мають визначатися виключно законами України. По-друге, цією постановою Кабінет Міністрів України фактично затвердив загальнодержавну програму використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними, назвавши її «Стратегією», але такі програми має затверджувати тільки Верховна Рада України.

Розглянувши зазначене конституційне подання, Конституційний Суд України визнав оспорювану урядову постанову неконституційною, чим було захищено майнові права державних сільськогосподарських підприємств як головних користувачів земель сільськогосподарського призначення державної форми власності.

Далі йде Ухвала Великої палати Конституційного Суду України «Про об'єднання конституційних проваджень у справах за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», окремих положень Земельного кодексу України зі змінами, внесеними вказаним законом, та за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 09.06.2020 р. № 4-уп/2020 [239]. Відповідно до ст. 86 Закону України «Про Конституційний Суд України» ухвала є актом,

спрямованим на забезпечення процедурно-процесуальних питань конституційного судочинства. У наявності об'єднання в одне судочинство двох справ, що стосуються того самого питання або взаємопов'язаних питань, дозволене ст. 76 зазначеного Закону. Ухвалу прийнято на початку червня 2020 року. У зв'язку з відсутністю процесуальних строків розгляду конституційних звернень слід чекати розгляду справи, яка має резонансний характер у зв'язку з неоднозначністю сприйняття ринку землі сільськогосподарськими товаровиробниками, адже за соціопитуваннями, проведеними в лютому 2020 року, 62% українців виступали проти ринку землі [240]. Положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 р. [241] кардинально змінюють існуючу земельно-орендну модель організації сільськогосподарського виробництва, зачіпаючи майнові права та інтереси абсолютної більшості нинішніх сільськогосподарських товаровиробників. Слід зауважити, що про дату та час розгляду цієї справи буде повідомлено додатково [242, с. 2].

У ретроспективному аспекті щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників безумовний інтерес становить Ухвала Конституційного Суду України «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 96 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 24 травня 2001 р. [243]. Справа в тому, що цей Указ Президента [244] містив два принципових моменти, одним з яких було реформування протягом п'ятимісячного строку колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно, а іншим – запровадження вищезгаданої орендної моделі сільськогосподарського виробництва.

Автори конституційного подання наголосили на суперечності положень розглядуваного Указу низці статей Конституції України, зокрема

п. 8 ч. 1 ст. 92 щодо визначення виключно законами правових засад і гарантій підприємництва. Разом з тим не було згадано п. 7 ч. 1 ст. 92 Конституції України щодо встановлення виключно законами правового режиму власності, а Указом по-суті було об'явлено поза законом колективну форму власності і організації виробництва в сільському господарстві. Крім того було пропущено трирічний строк, визначений п. 4 Перехідних положень Конституції України щодо можливості видання Президентом України указів з економічних питань, не врегульованих законами. Однак колегією суддів Конституційного Суду України з конституційних подань за суто формальними ознаками невідповідності подання законодавчим вимогам було відмовлено у розгляді справи, яка зачепила майнові інтереси більшості тогочасних сільськогосподарських товаровиробників.

Професор В.В. Носік звертає увагу на порівняно новий спосіб конституційно-юрисдикційного захисту аграрних, земельних, екологічних прав через подання конституційної скарги на неконституційність застосованих судами норм законів [245, с. 50–53]. Справа в тому, що конституційне звернення порівняно нещодавно трансформувалося у нову форму, якою стала конституційна скарга. Так, відповідно до п. 4 розд. 1 Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [246] ст. 55 Конституції України було доповнено частиною 4, згідно якої кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Іншим доповненням (п. 2 Закону) є ст. 151-1, у якій зазначено підставу звернення особи з конституційною скаргою, коли вона вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. При цьому конституційна скарга може бути подана лише у разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано. У чинній редакції Закону України «Про Конституційний Суд України» (статті 55–56) ці положення було поглиблено, якою є письмове клопотання щодо перевірки на

конституційність закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Таким суб'єктом є фізична чи юридична особа (за виключенням юридичних осіб публічного права), які вважають, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

Варто вказати на досить серйозну наукову дискусію, яка передувала запровадженню конституційної скарги [247–250] і продовжилася далі, але вже з причин виявлення особливостей її функціонування в сучасному механізмі конституційно-юрисдикційного захисту [251; 252]. Доктринальні положення про особливості конституційної скарги сьогодні втілено в навчальній літературі для студентів юридичних вузів і факультетів [253] та адвокатури [254].

Як зазначається в літературі, вперше ініціювання запровадження конституційної скарги відбулося на етапі підготовки відповідних конституційних пропозицій у 2007-2009 роках, а можливість звертатися до Конституційного Суду з конституційною скаргою виникла 30 вересня 2016 року, коли зміни до Конституції набули чинності [254]. Разом з тим суттєво загальмувала процедуру розгляду відсутність нового Регламенту Конституційного Суду України, який був прийнятий 22 лютого 2018 року [255], утворив сенати та прийняв цілий ряд інших важливих, з організаційної точки зору, рішень. Фактично це завершило нормативно-правове закріплення інституту конституційної скарги в Україні. В реалізацію зазначених вище нормативно-правових положень Конституційний Суд України 29 березня 2018 року сформував Колегії та Сенати, визначивши таким чином нову структуру Конституційного Суду України [256, с. 6].

Конституційно-правовою доктриною виокремлюються такі кваліфікаційні ознаки конституційної скарги: а) є прямим засобом судового захисту порушених конституційних прав і свобод людини шляхом визнання закону та іншого, визначеного в законодавстві, нормативно-правового акта

неконституційним; б) може бути подана безпосередньо фізичною або юридичною особою, чиї права були порушені оскаржуваним актом у конкретній справі; в) за порядком розгляду передбачає процесуальні дії, що стосуються лише конституційності закону чи іншого нормативно-правового акта, який оскаржують; г) суд, що вирішує справу за конституційною скаргою, має силу поновити фізичну або юридичну особу в її правах, які було порушено неконституційним законом чи іншим нормативно-правовим актом [257, с. 13]. Аналіз вищенаведених ознак дає змогу зробити висновок про універсальний характер конституційної скарги як способу захисту порушених прав. Галузевого «забарвлення» конституційна скарга набуває лише залежно від сфери суспільних відносин, де було вчинене правопорушення, адже саме тоді відбувається перетинання конституційно-юрисдикційних норм з нормами галузі права, що застосовувалися при попередньому розгляді матеріалів справи судами загальної юрисдикції.

Станом на 1 жовтня 2020 року з 445 конституційних скарг, зареєстрованих на офіційному веб-сайті Конституційного Суду України у 2020 році [258], лише три з них мали пряме відношення до порушення майнових прав у аграрній сфері та стосувалися розблокування ринку земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, це конституційна скарга М.П. Короля від 11 серпня 2020 р. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення мін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 року № 552-IX [259] та ще раніше – однотипні конституційні скарги щодо відповідності Конституції України (конституційності) проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», з якими звернулися 8 квітня 2020 року відповідно громадяни Я.Ю. Лазарев [260] і С.А. Яременко [261]. Усі зазначені конституційні скарги були повернені на підставі формальної невідповідності вимогам Закону України «Про Конституційний

Суд України».

Викликає відповідний інтерес ще одна конституційна скарга, віднесення якої до аграрної сфери викликає певні сумніви, бо стосується вона не безпосередньо сільського, а лісового господарства в частині роз'яснення питання позбавлення працівників лісового господарства права на частку земель лісового фонду України [262]. Між тим, так звані «колгоспні ліси» були сформовані в результаті примусової колективізації, про що свідчить постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліси колгоспні та місцевого значення» від 20.07.1934 р. [263], за якою всі ліси колишніх земельних громад площею до 100 га було передано колгоспам, а площею понад 100 га визнано лісами місцевого значення та підпорядковано райвиконкомам.

Тим не менше, наразі коментована конституційна скарга вказує на низку проблем, пов'язаних з паюванням земель під лісовими насадженнями. Справа стосується навіть не працівників лісової галузі, яка функціонує на землях державної власності, що не підлягають розпаюванню, а значного масиву заліснених земель колишніх КСП, які випали з методики паювання земель колективної власності [264]. Адже для розподілу було взято лише площу сільськогосподарських угідь, переданих підприємству у колективну власність.

Між тим, із загальної площі лісового фонду на початку 1990-х років, яка складала 9942 тис га, колгоспні ліси займали площу 1884 тис га [265, с. 75], що у відсотковому відношенні становить 18,9%. Тобто на момент розпаювання колгоспних земель майже п'ята частина лісового фонду перебувала під колгоспними лісами. З огляду на існуюче обґрунтування на дисертаційному рівні доцільності віднесення відносин використання лісових ресурсів у сільському господарстві (агролісівництва) до структури предмету аграрного права [266, с. 4; 267, с. 4], неврахування масиву земель під колгоспними лісами варто розглядати як суттєве порушення майнових прав колишніх працівників КСП і звуження їх можливостей участі у сільськогосподарському товарному виробництві, а тому – як перспективний

напрям для подання конституційної скарги щодо визнання неконституційною методики розпаювання колективних земель у частині виключення із загального пайового фонду земель під колгоспними лісами.

3.2. Захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників господарськими судами

Судовий захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників попри всі негаразди все ж залишається надієвішим і найефективнішим в умовах сьогодення. Окремі судові рішення у певній сфері аграрних відносин сукупно утворюють юридичну практику, яку вітчизняною теорією права цілком об'єктивно визнано джерелом права [268, с. 773]. Аналогічна картина спостерігається і в інших країнах континентального права, зокрема в ЄС [269, с. 40]. Не є виключенням і аграрно-правова наука, яка визнає рішення суду джерелом аграрного права [270].

Професор В.Ю. Уркевич пропонує здійснювати поділ рішень суду за категоріями справ, тобто залежно від сутності аграрно-правового спору, вирішеного судом, щодо правовідносин: земельних, майнових, аграрно-договірних, членських та трудових. При цьому до майнових він відносить спори про визнання права на майновий пай, про визнання права власності на певне майно сільськогосподарського призначення, про визнання прав у порядку спадкування, усунення перешкод у користуванні майном, витребування майна з чужого незаконного володіння, поділ майна при припиненні ведення особистого селянського господарства та ін. [271, с. 73–74], з чим безумовно слід погодитись. Однак земельні спори за своєю природою можна розглядати як окремий вид майнових спорів, бо при їх вирішенні обов'язково зачіпаються майнові права власників чи користувачів земельних ділянок, які є предметом спору. Побічне підтвердження цьому

висновку міститься у класифікації земельних спорів, запропонованій О.Г. Завидовською-Марчук, яка виокремлює у особну категорію майнові спори, пов'язані із земельними відносинами [272, с. 374]. Таким чином, формується коло відносин майнового характеру у аграрному праві, порушення яких тягне необхідність судового захисту.

Залишається відкритим лише питання щодо вибору сфери судової практики, яка найвідповідніше характеризує особливості захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Виходячи з того, що найвагоміший обсяг сільськогосподарського товаровиробництва здійснюють юридичні особи, було вирішено зупинитись на практиці господарського судочинства. Для здійснення класифікації судової практики захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників із загального масиву було обрано найхарактерніші справи, що уособлюють певні напрями спорів.

Одним з показових і традиційних напрямів є задоволення виндикаційного позову. Це справа № 4/43-77, яку 16 березня 2009 р. розглянув Господарський суд Волинської області за позовом Приватного підприємства «РТС-АГРО» до відповідача Селянського фермерського господарства «Гал-Агро» [273]. Суть спору: позивач – Приватне підприємство «РТС-Агро» просить суд витребувати з володіння Селянського фермерського господарства «Гал-Агро» майно загальною вартістю 778628,23 грн., яке належить позивачу на праві власності, а саме: озимої пшениці – 192,16 т; ярої пшениці – 60,29 т (в тому числі 40,59 т насіння); ячменю – 3,27 т; сої – 25,68 т; олійної редьки – 1,8 тонна.

В обґрунтування пред'явлених до відповідача позовних вимог позивач посилається на те, що відповідач незаконно заволодів майном ПП «РТС-Агро», не допускає його до користування майном та відмовляється йому це майно повертати.

Дослідивши матеріали справи, заслухавши пояснення представників позивача та відповідача, господарський суд вважає, що позов ПП «РТС-Агро» підлягає задоволенню, виходячи з наступного:

Згідно Статуту ПП «РТС-Агро» основним видом діяльності ПП «РТС-Агро» є вирощування сільськогосподарських культур, оптова торгівля зерновим насінням. На час заснування ПП «РТС-Агро» статутний фонд підприємства становив 68755,00 грн., що відповідало 10000,00 EURO. Вартість вкладів учасників підприємства становила: Кретчмар Арнд Рейнхард: 61879,50 грн., що дорівнювало 9000,00 EURO та становило 90% статутного фонду; Гнатів А.В.: 6875,50 грн., що дорівнювало 1000,00 EURO та становило 10% статного фонду.

Згідно Протоколу № 1 зборів учасників ПП «РТС-Агро» від 08.05.2007 р. директором ПП «РТС-Агро» було обрано та призначено Гнатіва А.В. При цьому, як видно з довідки Управління статистики у Горохівському районі № 184 від 29.03.2007 р. – Гнатів А.В. керівником СФГ «Гал-Агро».

Протягом 2007-2008 років, загальними зборами учасників ПП «РТС-Агро» приймалися рішення про збільшення статутного фонду підприємства шляхом внесення засновниками додаткових коштів та майна (протоколи зборів учасників ПП «РТС-Агро» № 2-8, є в матеріалах справи. Згідно балансової довідки ПП «РТС-Агро» № 9/5 від 17.02.2009 р., на балансі підприємства перебуває наступне майно, яке внесено Кретчмаром Арндом Рейнхардом до статутного фонду ПП «РТС-Агро» протягом 2007-2008 років:

В судовому засіданні встановлено, що 29.12.2008 р. загальними зборами учасників ПП «РТС-Агро» прийнято рішення про звільнення Гнатіва А.В. з посади директора ПП «РТС-Агро» (Протокол № 9 загальних зборів учасників ПП «РТС-Агро» від 29.12.2008р.); 15.01.2009 р. прийнято рішення про призначення директором ПП «РТС-Агро» Жуковську С.В. (Протокол № 10 загальних зборів учасників ПП «РТС-Агро» від 15.01.2009 р.,) 19.01.2009 р. прийнято рішення про виключення Гнатіва А.В. з числа засновників ПП «РТС-Агро» (Протокол № 11 зборів учасників ПП «РТС-Агро» від 19.01.2009 р.,); прийнято рішення про зміну місцезнаходження підприємства за місцезнаходженням його виконавчого органу: вул. Леніна, 83, с. Кримське, Слав'яносербський р-н, Луганська обл., 93713 (Рішення № 12 засновника ПП

«РТС-Агро» від 19.01.2009 р.); внесено відповідні зміни до Статуту ПП «РТС-Агро»).

Як випливає з пояснень представників позивача, коли 23.01.2009 р. новопризначений директор ПП «РТС-Агро» разом з учасником підприємства Кретчмаром Арндом Реінхардом намагались здійснити дії по перевезенню майна підприємства до його нового місцезнаходження, то виявилось, що Гнатів А.В., користуючись тим, що він одночасно був директором і ПП «РТС-Агро», і СФГ «Гал-Агро», без будь-яких правових підстав передав у володіння - СФГ «Гал-Агро» (відповідача по справі) все майно ПП «РТС-Агро», окрім зернозбирального комбайна «CLAAS Lexion».

Згідно ухвали господарського суду Волинської області 27.01.2009 р. по справі № 1/35-64 про забезпечення позову СФГ «Гал-Агро» до ПП «РТС-Агро» про стягнення заборгованості в сумі 931040,96 грн. накладено арешт на майно ПП «РТС-Агро» яке знаходиться в с. Підбереззя, Горохівської області, Волинської області, тобто у відповідача по справі – СФГ «Гал-Агро».

Факт перебування майна позивача у володінні відповідача також підтверджується актом опису й арешту від 06 березня 2009 р. та актами вилучення арештованого майна від 06, 07, 09 березня 2009 р., складених державним виконавцем відділу ДВС Горохівського РУЮ при виконанні ухвали господарського суду Волинської області від 03.03.2009 р. по даній справі про забезпечення позову.

Доводи відповідача про те, що спірне майно ним утримувалось на підставі угоди № 3 від 13 травня 2008 року, а зерно через відсутність приміщень для його зберігання у позивача, судом до уваги не приймаються, так як, незважаючи на вимоги законного власника майна – ПП «РТС Агро» повернути йому його власність, відповідач відмовився це зробити, тим самим позбавляючи законного власника на свій розсуд розпоряджатися своєю власністю.

Не можуть судом бути прийняті до уваги і доводи відповідача про те,

що в даний час між ним та позивачем у даній справі існують неврегульовані майнові питання. Наявність певних спорів не дає права незаконно утримувати майно іншого власника. Також суд вважає, що той факт, що у іншій справі прийнято ухвалу про забезпечення позову, і на спірне майно накладено арешт, не позбавляє законного власника витребувати арештоване майно у іншого суб'єкта, який незаконно заволодів цим майном. До того ж, при накладенні арешту на спірне майно у справі № 1/35-64 за позовом СФГ «Гал Агро» до ПП «РТС Агро» про стягнення 931040.96 грн. не приймалось рішення про передачу цього майна на зберігання відповідачу у справі – СФГ «РТС Агро» і при виконанні такої ухвали Державною виконавчою службою такого акту не виносилось. Твердження відповідача, що позивач техніку реалізує, або перереєструє за своєю юридичною адресою, суд вважає безпідставними, оскільки позивач, як законний власник витребовуваного майна, вправі ним розпоряджатись саме як власник, а не за бажаннями сторонніх осіб. Доводи відповідача про те, що в даний час частина майна, зокрема техніка, передана на зберігання третій особі, суд до уваги не приймає, так як такі дії здійснені лише в порядку забезпечення позову, а не вирішення спору по суті, носять тимчасовий характер і мають на меті не вирішення спору, а лише забезпечити виконання рішення суду. Факт не визнання відповідачем позову і доводи на обґрунтування цієї позиції, свідчать про небажання відповідача враховувати законні інтереси власника майна, самоправне заволодіння спірним майном і його утримання без належних правових підстав.

Судом було встановлено, що відповідач без відповідних правових підстав заволодів майном позивача, переданим йому засновником, загальною вартістю 396308,23 грн. та готовою продукцією виготовленою (вирощеною) позивачем, а саме: озимої пшениці: 192,16 тони; ярої пшениці: 60,29 тон (в тому числі 40,59 тон насіння); ячменю: 3,27 тони; сої: 25,68 тон; олійної редьки: 1,8 тони.

Виходячи з матеріалів судового розгляду, було вирішено позов

задовольнити повністю, витребувавши від Селянського фермерського господарства «ГАЛ-Агро» належне на праві власності Приватному підприємству «РТС-Агро» майно загальною вартістю 778, 6 тис. грн.

Наступною є справа, у якій об'єднуються два види позовів: про скасування рішення органу місцевого самоврядування і про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, вирішена Господарським судом Донецької області за позовом Сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Євгенівське», с. Євгенівка, Великоновосілківського району Донецької області до відповідача: Євгенівської сільської ради [274].

Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю «Євгенівське» звернулося до господарського суду Донецької області з позовом до відповідача, Євгенівської сільської ради з позовом про: скасування п. 2 рішення Євгенівської сільської ради від 27.06.2002 р. в частині вилучення у Колективного сільськогосподарського підприємства ім. Ілліча земельної ділянки площею 313,8 га пасовищ; визнання за Сільськогосподарським товариством з обмеженою відповідальністю «Євгенівське», с. Євгенівка права власності на земельну ділянку площею 313,8 га. В обґрунтування позовних вимог позивач посилався на те, що спірна земельна ділянка належить йому на праві власності, з підстав того, що він є правонаступником КСП ім. Ілліча. Наголошує на невідповідності оспорюваного п. 2 рішення вимогам ст. 149 ЗК України, оскільки, воно прийняте без відома землевласника, та з порушенням компетенції органів місцевого самоврядування, а саме, особою, що не мала на це відповідних до діючого законодавства повноважень.

Розглянувши матеріали справи, заслухавши пояснення представників сторін, господарський суд встановив. Постановою засідання комісії Великоновосілківського району по розробці проекту роздержавлення та приватизації земель колективних сільськогосподарських підприємств було схвалено проект роздержавлення та приватизації земель КСП ім. Ілліча та

рекомендовано Євгенівській раді народних депутатів затвердити проект (протокол № 3 від 30.06.1995 р.).

Рішенням загальних зборів членів колективного сільськогосподарського підприємства ім. Ілліча Євгенівської сільської ради Великоновосілківського району Донецької області: схвалено проект роздержавлення та приватизації земель КСП ім. Ілліча; затверджено перелік осіб, членів колективного сільськогосподарського підприємства ім. Ілліча, належних до включення до Державного акту на право колективної власності на землю (протокол № 3 від 01.07.1995р.).

У свою чергу, Євгенівською сільською радою народних депутатів було затверджено проект роздержавлення та приватизації земель КСП ім. Ілліча з розподілом по формах власності та передано КСП ім. Ілліча у колективну власність 2760 га земель та в постійне користування 468,2 га; дозволено КСП ім. Ілліча раціональне використання земель на підставі проекту внутрішньогосподарського землевпорядкування (рішення від 05.07.1995 р.).

На виконання зазначеного рішення 28.12.1995 р. Євгенівською сільською радою було видано колективному сільськогосподарському підприємству імені Ілліча державний акт на право постійного користування землею (серія ДН № 00037), згідно якого надано у постійне користування 468,2 га землі згідно з планом землекористування, про що зроблено запис в книзі записів державних актів № 35. Крім цього, 28.12.1995 р., на виконання цього ж рішення, Євгенівською сільською радою видано колективному сільськогосподарському підприємству імені Ілліча державний акт на право колективної власності на землю, згідно якого передано у колективну власність 2760,6 га землі згідно з планом, про що зроблено запис в книзі записів державних актів № 15.

На загальних зборах членів КСП ім. Ілліча 18.01.2000 р. було прийнято рішення про реорганізацію КСП ім. Ілліча у Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю «Євгенівське» із зазначенням у Статуті СТОВ, що воно створене у процесі реорганізації КСП ім. Ілліча та є

правонаступником всіх його юридичних та майнових прав (виписка з протоколу №1 від 18.01.2000 р.). Великоновосілківською районною державною адміністрацією Донецької області 23.03.2000 р. було зареєстровано Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю «Євгенівське» (реєстраційний номер запису про включення відомостей в ЄДР юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців від 23.03.2000 №12381080003000331).

Відповідно до п. 1 наданого до матеріалів справи Статуту СТОВ «Євгенівське підприємство засноване в процесі реорганізації КСП ім. Ілліча і є правонаступником всіх його майнових і земельних прав. Згідно п.п. 3.2., 3.3. Статуту СТОВ Товариство має всі права юридичної особи з моменту державної реєстрації товариства та в порядку, встановленому законодавством України має право володіти, користуватися та розпоряджатися від свого імені своїм майном.

Як вбачається з рішення Євгенівської сільської ради № XX111-13/72 від 04.08.2000 р., затвердженого розпорядженням голови Великоновосілківської районної державної адміністрації № 433 р від 11.09.2000 р. громадянам-членам КСП як власникам земельних паїв було видано сертифікати на право на земельні частки (паї) із земель, наданих в постійне користування колишньому КСП ім. Ілліча та земель резервного фонду сільської ради. Зазначене також підтверджується листом Відділу районного держземагенства № 38 від 22.01.2013 р., випискою від 02.08.2000 р. з протоколу № 3 засідання комісії по реформуванню КСП ім. Ілліча.

У той же час, спірна земельна ділянка площею 313,8 га не паювалась, сертифікати на право на земельну ділянку на цю ділянку не видавались, що підтверджується листом Євгенівської сільської ради №241 від 06.11.2012 р. Однак СТОВ «Євгенівське» не переоформлювало правоустановчі документи на право власності на спірну земельну ділянку, про що свідчить лист СТОВ «Євгенівське» №03/08-1 від 03.08.2012 р., лист ДП «Центр державного земельного кадастру» №1/1096 від 06.08.2012 р. У подальшому рішенням

загальних зборів співвласників паїв СТОВ «Євгенівське» визначено порядок розподілу та закріплення паїв за його членами-співвласниками паїв, що підтверджується протоколом № 4 від 30.06.2001 р.

У свою чергу, 27.06.2002 р. було прийнято рішення Євгенівської сільської ради про видачу державних актів на право приватної власності на землю для ведення товарного сільськогосподарського виробництва власникам земельних часток (паїв) та вилучення із земель пайового фонду КСП ім. Ілліча, крім іншого, земельні ділянки площею 313,8 га пасовищ. При цьому, розпорядження голови районної державної адміністрації № 203 від 07.06.2002 р., рішення загальних зборів власників земельних паїв колишнього КСП ім. Ілліча № 4 від 30.06.2001 р., на підставі яких прийняте оспорюване рішення, не містить жодної вказівки, на те, що частка земельних ділянок, які входили до пайового фонду, має бути вилучена з нього.

Позивач вважав, що п. 2 рішення Євгенівської сільської ради від 27.06.2002 р. про вилучення у колективного сільськогосподарського підприємства ім. Ілліча земельної ділянки площею 313,8 га пасовищ, порушувала його право на вказану земельну ділянку, як правонаступника КСП ім. Ілліча, у зв'язку з чим і звернувся до суду з позовом.

Відповідач та треті особи без самостійних вимог проти позовних вимог не заперечували, з підстав викладених у наданих суду відзивах та поясненнях на позовну заяву.

Суд встановив, що рішення Євгенівської сільської ради від 27.06.2002 р. щодо вилучення із земель пайового фонду КСП ім. Ілліча земельної ділянки площею 313,8 га пасовищ не відповідає вимогам п.п.1, 5 ст. 149 ЗК України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Тобто, оспорюване рішення прийняте сільською радою за відсутності будь-яких правових підстав. На підставі цього суд задовольнив позовні вимоги СТОВ «Євгенівське» і визнав недійсним п. 2 рішення Євгенівської сільської ради від 27.06.2002 р. у частині вилучення у КСП ім. Ілліча земельної ділянки площею 313,8 га пасовищ та визнав право власності на цю земельну ділянку

за СТОВ «Євгенівське».

Далі йде позов про стягнення заборгованості за користування сільськогосподарським майном за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Агропромислова компанія Докучаєвські чорноземи», м. Карлівка Полтавської області до Приватно-орендного сільськогосподарського підприємства «Агрофірма Перемога», с. Удовиченки, Зіньківський район, Полтавська область [275]. Заборгованість ПОСП «Агрофірма «Перемога» на користь ТОВ «АПК Докучаєвські чорноземи» становила 400,3 тис. грн.

Розглянувши матеріали справи та дослідивши і оцінивши за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді в судовому процесі всіх обставин справи в їх сукупності, та за результатами оцінки поданих позивачем додаткових доказів, у нарадчій кімнаті суд встановив наступне. Між сторонами протягом 2011-2013 років існували як договірні так і позадоговірні господарські правовідносини відповідно до умов яких здійснювалась спільна фінансово-господарська діяльність, а саме: позивач надавав відповідачу грошові кошти та матеріально технічні засоби, послуги сільськогосподарською технікою, купував сільгосппродукцію, а відповідач поставляв позивачу сільськогосподарську продукцію та здійснював продаж і відгодівлю ВРХ, телиць, коней і т. ін.

Розрахунки проводились між сторонами регулярно за винятком розбіжностей при поставках соняшника та озимої пшениці які ПОСП «Агрофірма «Перемога» в червні місяці 2012 року та листопаді місяці 2013 року. Позивач листом вимогою за вих. № 141 від 22 травня 2013 року вимагав погасити кредитну заборгованість яка виникла на 01.05.2013р. в сумі 400 410,37 грн. до 31.05.2013 року. Відповідач у відзиві та поясненнях стверджував, що у процесі господарської діяльності вищевказаних поставок між сторонами не укладалось господарських договорів, що спростовується наявними у справі матеріалами.

До вказаної відвантаженої сільськогосподарської продукції відповідачем жодних правовідносин щодо придбання у позивача відсутні. Крім того позивач вважає що фактом придбання будь-якої сільськогосподарської продукції є підписані сторонами договори купівлі-продажу, товаротранспортні накладні, або договір складського зберігання її, виставлені рахунки за зберігання, але цього між сторонами не було. Не підписувалися і видаткові накладні, які є первинними обліковими документами у розумінні Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» і які відповідають вимогам законодавства. Враховуючи викладене суд вирішив позов задовольнити.

Ще одним характерним позовом є позов Приватного сільськогосподарського підприємства «Кришталь» до Співки громадян-співвласників майна «Промінь» про визнання права власності на сільськогосподарське нерухоме майно за набувальною давністю [276].

Приватне сільськогосподарське підприємство «Кришталь» звернулось до господарського суду Одеської області з позовом до відповідача Співки громадян-співвласників майна «Промінь» про визнання за Приватним сільськогосподарським підприємством «Кришталь» (Одеська область, Тарутинський район смт. Серпневе) право власності за набувальною давністю на наступні об'єкти нерухомості: будівлі та споруди вівцеферми, будівлі та споруди будівельної бригади; будівлі та споруди гаражу; будівлі та споруди зернотоку.

Суд встановив, що згідно Договору № 1 від 1 березня 2004 р. СВК «Тарутинський» на виконання зобов'язань перед Приватним сільськогосподарським підприємством «Кришталь» (який погасив кредиторську заборгованість СВК «Тарутинський») передав останньому майно на суму 1 837 542 грн. Акт приймання-передачі основних і оборотних засобів, що є додатком до Договору №1 від 1 березня 2004 року, підтверджує передачу майна.

Позивач зазначає, що СВК «Тарутинський» мало право передавати

позивачу зазначене майно з огляду на те, що 25 грудня 2003 року загальні збори засновників СВК «Тарутинський» вирішили розраховуватися за кредиторську заборгованість основними та оборотними засобами. Позивач розрахувався і погасив кредиторську заборгованість СВК «Тарутинський». Однак Серпневська селищна рада Тарутинського району Одеської області своїм рішенням від 7 липня 2010 року за № 357 присвоїла цим об'єктам нову адресу. Крім того, Ухвалою Господарського суду Одеської області від 10.08.2010 р. по справі №2-32/88-06-3471 ліквідовано та припинено юридичну особу Сільськогосподарський виробничий кооператив «Тарутинський». 5 вересня 2010 року була проведена державна реєстрація припинення СВК «Тарутинський» у зв'язку з визнанням його банкрутом.

Позивач зазначає, що під час укладання Договору №1 від 1 березня 2004 року, СВК «Тарутинський» ухилився від нотаріального посвідчення даного договору, але зобов'язання за цим договором щодо передачі майна позивачу виконав у повному обсязі. Колишні члени СВК «Тарутинський» у лютому 2010 року створили Спільку громадян-співвласників майна «Промінь», яка здійснює функції представництва своїх членів громадян-співвласників перед іншими фізичними та юридичними особами. Відповідач має статус юридичної особи з 25 червня 2010 року. Колишні члени СВК «Тарутинський» в особи відповідача мають майнові претензії на майно, що було передано позивачу у 2004 році.

Проаналізувавши наявні в матеріалах справи документи, подані позивачем докази та викладену його правову позицію, суд, сприйняв заявлені Приватним сільськогосподарським підприємством «Кришталь» позовні вимоги щодо визнання права власності, такими, що відповідають дійсними обставинам справи з врахуванням наступних положень законодавства. Наслідком стало повне задоволення вимог позивача.

Наступною є позовна заява Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» до Приватного підприємства «Шанс-2016» (м. Арциз Одеської обл.) щодо застосування наслідків нікчемності договору про

виросування сільськогосподарських культур [277].

Суть спору: Міжнародна благодійна організація «Екологія-Право-Людина» звернулась до господарського суду Одеської області з позовом до Приватного підприємства «Шанс -2016» про застосування наслідків нікчемності договору №5-2016 «Про вирощування сільськогосподарських культур», укладеного між ПП «Шанс -2016» та Білгород-Дністровською КЕЧ шляхом зобов'язання відповідача провести роботи по відновленню степу.

Позовні вимоги мотивовані тим, що договір № 5-2016 про вирощування сільськогосподарських культур від 13.07.2016р., укладений між Приватним підприємством «Шанс-2016» та Білгород-Дністровською квартирно-експлуатаційною частиною району, є нікчемним в силу закону, оскільки порушує публічний порядок, спрямований на порушення права власності народу України на природні ресурси, враховуючи, що земельні ділянки площею 1039 га, на яких за договором від 13.07.2016 р. №5-2016 Білгород-Дністровською квартирно-експлуатаційною частиною району дозволено Приватному підприємству «Шанс-2016» вирощувати сільськогосподарські культури, є землями природно-заповідного фонду України та входять до складу ландшафтного заказника місцевого значення «Тарутинський степ».

До суду від третьої особи (Білгород-Дністровської квартирно-експлуатаційної частини району) 12.12.2016 р. надійшли письмові пояснення, у яких третя особа вказала на те, що позивачем не доведено захисту прав інших громадян шляхом звернення із позовом у даній справі, правових підстав здійснення такого представництва. Крім того, положення про ландшафтний заказник «Тарутинський степ» не розроблене.

Від іншої третьої особи (Тарутинської районної державної адміністрації Одеської області) надійшли письмові пояснення та додаткові документи, у яких третя особа вказала на те, що ландшафтний заказник «Тарутинський степ» є об'єктом природно-заповідного фонду України за рішенням Одеської обласної ради від 26.04.2012 р. Однак межі заказника не

винесено в натуру та не створено проекту землеустрою через брак коштів у бюджеті, водночас відсутність проекту землеустрою та невнесення меж заказника в натурі не свідчить про відсутність таких меж, оскільки наявна карта меж у проекті створення заказнику; текст положення про заказник розроблений та погоджений з Тарутинською районною державною адміністрацією Одеської області, однак не затверджений Департаментом екології та природних ресурсів Одеської обласної державної адміністрації внаслідок його реорганізації; ландшафтний заказник «Тарутинський степ» є об'єктом смарагдової мережі Європи та частиною екологічної мережі України.

Від відповідача 19.12.2016 р. надійшов відзив на позовну заяву та додаткові документи, які залучено судом до матеріалів справи. У відзиві відповідач заперечив проти задоволення позову в повному обсязі з підстав відсутності правових підстав для звернення позивача до суду з даним позовом; позивачем не надано до суду жодних доказів на підтвердження ані площі розорених, за посиланням позивача, земель, ані категорії, розташування, власника, та не наведено яким чином має відбутися поновлення степу; позивачем не доведено, яким саме нормам законодавства та в якій частині не відповідає спірний договір.

Суд встановив, що зміст договору та його правова природа не залежать від його назви, а умови укладеного між Приватним підприємством «Шанс-2016» та Білгород-Дністровською квартирно-експлуатаційною частиною району договору містять ознаки договору оренди у розумінні земельного законодавства. На відміну від договору надання послуг, договір оренди землі передбачає користування земельною ділянкою та вилучення внаслідок такого користування корисних властивостей землі. Правовими наслідками договору оренди землі є для однієї сторони (орендодавця) отримання плати за надане в користування майно (земельну ділянку), а для іншої (орендаря) – використання майна (земельної ділянки).

На підставі судового розгляду у задоволенні позову Міжнародної

благодійної організації «Екологія-Право-Людина» було відмовлено повністю. Разом з тим було визнано недійсним і договір оренди на вирощування сільськогосподарських культур.

Ще одним прикладом є позов про усунення перепон брати участь у земельних торгах від Товариства з обмеженою відповідальністю «Коновалівка-Агро» (с. Коновалівка, Машівського району Полтавської області) до Товариства з обмеженою відповідальністю «Харківський інститут земельного кадастру» [278].

Вимоги позивача сформульовано наступній редакції: визнати результати земельних торгів у формі аукціону №18880 по лоту 36400 (земельна ділянка з кадастровим номером 5323085600:00:003:0350) та по лоту 36404 (земельна ділянка з кадастровим номером 5323085600:00:002:0296) недійсними.

З'ясувавши всі фактичні обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги, дослідивши матеріали справи, заслухавши пояснення представника позивача та представника відповідача, всебічно та повно дослідивши надані учасниками судового процесу докази, суд встановив наступне.

На виконання Рішення 22 сесії 7 скликання Михайлівської сільської ради Машівського району Полтавської області від 12.03.2019 р. №768 «Про проведення земельних торгів у формі аукціону щодо продажу права оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення комунальної власності», на офіційному веб-сайті Держгеокадастру була розміщена інформація про проведення 15.08.2019 Михайлівською сільською радою Машівського району Полтавської області в якості організатора та ТОВ «Харківський інститут земельного кадастру» (далі – ТОВ «ХІЗК») земельних торгів з продажу права оренди земельної ділянки: кадастровий номер 5323085600:00:003:0350 та кадастровий номер 5323085600:00:002:0296.

ТОВ «Коновалівка-Агро» у відповідності до вимог ч. 7 ст. 137 ЗК України 7 серпня 2019 року було подано пакет документів на участь у торгах

щодо вищезазначених земельних ділянок, що підтверджується матеріалами справи, та не оспорується відповідачем. У позовній заяві позивач вказує, що його представник, керуючись вимогами зазначеної норми з'явився з необхідними документами, але Виконавець торгів (Відповідач) відмовився допустити ТОВ «Коновалівка-Агро» до участі в торгах, з підстав не подання витягу з реєстру Торгової палати України, що вбачається з листа ТОВ «ХІЗК» від 08.08.2019 року №115. Жодних інших підстав для відмови у допуску до участі в торгах з вищезазначеного листа не вбачається. За результатами торгів щодо права оренди вищезазначених земельних ділянок 15.08.19 р. переможцем визнано ТОВ «Компанія Фармко» (третя особа у справі) укладено відповідні договори оренди землі.

Таким чином, позивач вважає, що ТОВ «ХІЗК» (виконавцем земельних торгів) були порушені підготовка та порядок проведення земельних торгів, та грубо порушено право позивача на участь в земельних торгах у формі аукціону №18880 проведених 15.08.2019 р. за лотом №36400 та за лотом 36404 та з урахуванням приписів частини 1 ст. 203 ЦК України та вважає наявними підстави для визнання результатів аукціону №18880 (в частині лоту №36400 та 36404) з продажу права оренди земельної ділянки недійсним, що і стало підставою для звернення позивача з відповідним позовом до суду.

Розглянувши матеріали справи, суд прийшов до висновку, що відмова відповідача у прийнятті від позивача документів та не допуску до участі в аукціоні є безпідставною та необґрунтованою. Крім того, приймаючи рішення про необхідність вирішення питання захисту порушеного права по суті, суд враховує той факт, що торги, результати яких оскаржує позивач, вже відбулися, а за результатами торгів щодо права оренди вищезазначених земельних ділянок 15.08.19 р. переможцем визнано ТОВ «Компанія Фармко» (третя особа у справі). На думку суду, цей факт може свідчити про недобросовісне використання відповідачем своїх повноважень. —

Оцінюючи правовідносини сторін, суд зазначає, що юридичний факт прийняття Рішення 22 сесією 7 скликання Михайлівської сільської ради

Машівського району Полтавської області від 12.03.2019 року №768 «Про проведення земельних торгів у формі аукціону щодо продажу права оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення комунальної власності», відповідно до закону створив у відповідача обов'язок допуску позивача до торгів, а позивач отримав законні сподівання, на участь у зазначеному аукціоні з метою можливості сільськогосподарським підприємством отримати в оренду вищезазначені земельні ділянки, що є основним засобом виробництва будь-якого сільськогосподарського виробника, які підлягають захисту, в тому числі судовому.

Судом встановлено, що позивач дотримався вимог законодавства, які регламентують його поведінку, необхідну для отримання відповідного рішення уповноваженого органу, тобто, позивач може вважатись таким, що набув права «правомірного очікування». Таким чином, виходячи з меж заявлених позовних вимог, системного аналізу положень чинного законодавства України та матеріалів справи, суд дійшов висновку про те, що позовні вимоги є обґрунтованими, доведеними матеріалами справи та такими, що підлягають задоволенню у повному обсязі.

Враховуючи викладене, суд вирішив позов Товариства з обмеженою відповідальністю «Коновалівка-Агро» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Харківський інститут земельного кадастру» задовольнити повністю. Визнати результати земельних торгів у формі аукціону №18880 по лоту 36400 (земельна ділянка з кадастровим номером 5323085600:00:003:0350) та по лоту 36404 (земельна ділянка з кадастровим номером 5323085600:00:002:0296) недійсними.

Результатом аналізу практики господарського судочинства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є класифікація судових справ за такими напрямками позовів:

- про витребування сільськогосподарського майна з незаконного володіння;
- про скасування рішення органу місцевого самоврядування щодо

незаконного передання сільськогосподарського майна;

- про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення;

- про стягнення заборгованості за користування сільськогосподарським майном;

- про визнання права власності на сільськогосподарське нерухоме майно за набувальною давністю;

- про усунення перепон щодо участі у земельних торгах.

Висновки до III розділу

Дослідження особливостей судової практики у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників дало змогу зробити такі висновки:

- ефективною формою звернення до Конституційного Суду щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є конституційне подання, що підтверджується практикою парламентської діяльності депутатів;

- форма конституційного звернення не одержала належного поширення у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників;

- конституційне звернення було замінене іншим аналогом у формі конституційної скарги, яка є досить ефективним засобом захисту прав фізичних та юридичних осіб;

- аналіз роботи Конституційного Суду по задоволенню конституційних скарг засвідчує низьку ефективність останніх через неналежний рівень відповідності законодавчим вимогам, що зупиняє провадження вже на стадії подання конституційної скарги;

- разом з тим рівень актуальності аграрно-правових питань, що зачіпаються у поки що нечисленних конституційних скаргах, свідчить про необхідність їх розгляду і вирішення;

– результатом аналізу практики господарського судочинства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є класифікація судових справ за такими напрямками позовів:

– про витребування сільськогосподарського майна з незаконного володіння;

– про скасування рішення органу місцевого самоврядування щодо незаконного передання сільськогосподарського майна;

– про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення;

– про стягнення заборгованості за користування сільськогосподарським майном;

– про визнання права власності на сільськогосподарське нерухоме майно за набувальною давністю;

– про усунення перепон щодо участі у земельних торгах.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено нове вирішення наукового завдання з'ясування актуальних питань юридичного забезпечення захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, що дало змогу дійти нижчевикладених узагальнень.

1. Базовими категоріями понятійно-категорійного апарату дослідження є «сільськогосподарський товаровиробник», «майнові права», «захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників» і «юридичне забезпечення». Численні визначення сільськогосподарського товаровиробника, які містяться в законах, оперують кількісними показниками нормування вироблюваної або реалізованої продукції, відмова від яких зосереджує увагу на якісних змістовних аспектах визначення сільськогосподарського товаровиробника, що значно глибше відбиває і розкриває його сутність. Як наслідок, сільськогосподарським товаровиробником пропонується вважати власника власновиробленої сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, призначених для відчуження, адже реалізація власновиробленої сільськогосподарської продукції за своєю природою у будь-якому разі є товарною. Класифікацію майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно здійснювати за об'єктним критерієм, узагальнювальним виразом якого є майно сільськогосподарського призначення. Перший блок становитимуть права на природні ресурси, другий – майнові права на засоби виробництва, третій – права на результати господарської діяльності, четвертий – на продукти інтелектуальної діяльності. Реалізація майнових зобов'язальних прав вимоги, зокрема кредиторської заборгованості, за своєю природою належить до суто цивілістичного механізму, а тому має виводитися за межі сільськогосподарського майна як об'єкта майнових прав. У свою чергу, захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як передбачену нормами права комплексну систему

заходів та способів, що застосовуються державою в особі уповноважених органів і посадових осіб, органами місцевого самоврядування, судами і безпосередньо самими сільськогосподарськими товаровиробниками для припинення порушення і відновлення їх майнових прав. Для цілей нашого дослідження юридичне забезпечення слід сприймати як створення за допомогою безпосередньо юридичних засобів (належного законодавства і механізму реалізації норм законодавства) і супутніх засобів (методологічно-доктринального забезпечення) необхідних умов для захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників.

2. Періодизацію аграрного законодавства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно здійснити за такими періодами: період виникнення селянського права, яке вперше запровадило особливу модель судового і адміністративного захисту майнових прав селян (1861–1917 рр.); радянський період захисту майнових прав крупних колективних форм господарювання (1917–1990 рр.); сучасний період множинності форм сільського товаровиробництва на фоні реалізації єдиного механізму захисту їх майнових прав (1990 – т.ч.). Радянський період доцільно внутрішньо диференціювати на окремі етапи: перший етап виникнення і становлення механізму захисту колективних форм господарювання в сільському господарстві (1919–1939 рр.); другий післявоєнний етап відновлення механізму захисту колгоспів (1946–1957 рр.); третій етап посилення адміністрування у сфері сільськогосподарських майнових правовідносин колгоспів, уніфікації колгоспно-кооперативної та державної форм власності (1957–1985 рр.); четвертий етап спроби реанімування сільського господарства в умовах послаблення адміністративно-партійного контролю через створення Держагропрому УРСР (1985–1990 рр.).

3. З огляду на рівень важливості відносин захисту прав суб'єктів аграрного права і структурної відокремленості норм, що їх врегульовують, ці відносини об'єктивно претендують на підгалузевий рівень. Проте кожна підгалузь має містити у своєму складі не менше двох інститутів, одним з

яких є аграрно-правовий інститут захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, а інший захисту особистих (немайнових) прав сільськогосподарських товаровиробників. Зважаючи на нерозвинутість останнього у структурі аграрного права захист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників, який по-суті зливається із захистом суб'єктів аграрного права, займає рівень аграрно-правового інституту, який за своєю природою є комплексним, інтегрованим нормативним утворенням.

4. Для розкриття змістовної характеристики захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно застосувати термін «механізм». Тоді відповідно механізм захисту майнових прав слід розуміти як процес використання наданих правом юридичних можливостей, включаючи власну активну поведінку особи, у разі порушення її суб'єктивних майнових прав, що структурно втілюється в систему форм і способів захисту.

5. Форму захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як комплекс заходів, в рамках єдиної системи, який здійснюється шляхом звернення сільськогосподарського товаровиробника за захистом свого порушеного, оспорюваного або невизнаного майнового права до уповноваженого органу або самостійно сільськогосподарським товаровиробником в порядку, передбаченому чинним законодавством. Форми захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників доцільно звести до двох форм: юрисдикційної та неюрисдикційної (позаяюрисдикційної). Основне розмежування між ними полягає в тому, що захист прав у юрисдикційній формі здійснюється різними спеціально уповноваженими на даний вид діяльності державою органами, із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності, тоді як захист прав в неюрисдикційній формі протікає в рамках матеріального правовідношення і здійснюється, як правило, самими учасниками правовідносин.

6. Форми захисту реалізуються через застосування спеціальних засобів, які можна визначити як юридичні інструменти, за допомогою яких суб'єкти конкретних правовідносин реалізують свої законні інтереси. Серед засобів передусім слід виокремити позовні, оскільки захист прав особи здійснюється через подання позову до суду, коли засобом є позовна заява, та адміністративні через звернення до відповідних адміністративних органів. Засобом такого захисту прав є скарга, яка подається у відповідний орган.

7. Під способами захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується розуміти правові прийоми, які передбачені договором або законом, за допомогою яких сільськогосподарський товаровиробник, у разі необхідності, має змогу захистити свої майнові права.

8. Аграрно-правові способи захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників пропонується визначати як правові прийоми, встановлені договором або законом, спрямовані на поновлення або запобігання зменшенню обсягу майнових прав, з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва. До таких способів пропонується віднести страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою як обов'язковий вид страхування, запроваджений однойменним аграрно-правовим законом. Виходячи із захисної природи відносин страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, нормативне утворення, яке їх опосередковує, слід віднести до структури аграрно-правового інституту захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників як окремий субінститут.

9. Ефективною формою звернення до Конституційного Суду щодо захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є конституційне подання, що підтверджується практикою парламентської діяльності депутатів. Разом з тим форма конституційного звернення не одержала належного поширення у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Наразі конституційне звернення

замінене іншим аналогом у формі конституційної скарги, яка є досить ефективним засобом захисту прав фізичних та юридичних осіб. Однак аналіз роботи Конституційного Суду по задоволенню конституційних скарг у сфері аграрних майнових відносин засвідчує низьку ефективність останніх через неналежний рівень відповідності законодавчим вимогам, що зупиняє провадження вже на стадії подання конституційної скарги. Разом з тим рівень актуальності аграрно-правових питань, що зачіпаються у поки що нечисленних конституційних скаргах, свідчить про необхідність їх розгляду і вирішення.

10. Результатом аналізу практики господарського судочинства у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників є класифікація судових справ за такими напрямками позовів: про витребування сільськогосподарського майна з незаконного володіння; про скасування рішення органу місцевого самоврядування щодо незаконного передання сільськогосподарського майна; про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення; про стягнення заборгованості за користування сільськогосподарським майном; про визнання права власності на сільськогосподарське нерухоме майно за набувальною давністю; про усунення перепон щодо участі у земельних торгах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 1999. 576 с.
3. Дикусар В.М. Аграрное право России в третьем тысячелетии. Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстане, других странах СНГ и государствах ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования: международный сборник научных трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС / Отв. ред. Г.Е. Быстров. Москва: РГАУ-МСХА, 2009. С. 263–270.
4. Єрмоленко В.М. Загальна характеристика суб'єктів аграрного права. Аграрне право України: підручник / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 79–102.
5. Статівка А.М. Сільськогосподарський товаровиробник. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 596–598.
6. Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»: Закон України від 02.11.2000 р. № 2090-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000. № 51-52. Ст. 451.
7. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 р. № 2238-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 11. Ст. 52.
8. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-

VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 11.

9. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 09.02.2012 р. № 4391-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2012. № 41. Ст. 491.

10. Беляева З.С. Правовой статус граждан, ведущих личное подсобное хозяйство. Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстане, других странах СНГ и государствах ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования: международный сборник научных трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС / Отв. ред. Г.Е. Быстров. Москва: РГАУ-МСХА, 2009. С. 180–184.

11. Аграрное право: учебник / С.А. Боголюбов, М.М. Бринчук, Н.О. Ведышева [и др.]; отв. ред. М.И. Палладина, Н.Г. Жаворонкова. Москва: Проспект, 2012. 432 с.

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі: Закон України від 08.12.2015 р. № 867-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 4. Ст. 40.

13. Яремчук Ю.О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. 22 с.

14. Жаренко В.Ф. Правові питання діяльності сільськогосподарських товаровиробників, створених в процесі аграрної реформи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2011. 19 с.

15. Статус фізичної особи-підприємця: проблеми застосування законодавства: роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.01.2011 р. Бізнес-Бухгалтерія-Право. Податки. Консультації. 2001. № 8. С. 56.

16. 1885,9 тис. осіб – кількість зареєстрованих ФОП на початок 2020 року. URL: <https://news.dtki.ua/simple/common/60601> (дата звернення: 18.09.2020).

17. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 14.

18. Який КВЕД обрати для ФОПа 2-ї групи? Структура класифікації видів економічної діяльності для фізичних осіб- підприємців другої групи єдиного податку. URL: <https://zkg.ua/vydy-diyalnosti-dlya-fop-u-2-druhij-hrupi-platnykiv-jedynoho-podatku-zhidno-kved/> (дата звернення: 18.09.2020).

19. Українці зможуть онлайн перевірити, який бізнес сплачує єдиний податок. <https://www.epravda.com.ua/news/2019/07/10/649537/> (дата звернення: 18.09.2020).

20. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р. № 742-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 29. Ст. 232.

21. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2018 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2019. 235 с.

22. Про затвердження Положення про Реєстр статистичних одиниць у сільському господарстві мисливстві, лісовому і рибному господарстві – Реєстр АГРО: Наказ Державної служби статистики України від 02.07.2012 р. № 278. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=086J9FD5A1> (дата звернення: 30.09.2020).

23. Земельний кодекс України: Закон України від 18.12.1990 р. № 561-XII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 1991. № 10. Ст. 98.

24. Гринчук Ю.О. Методичні підходи до трактування поняття «особисте селянське господарство» як форми дрібнотоварного виробництва. Економіка та управління АПК. 2012. Вип. 8. С. 122–127.

25. Булгакова І.В. Коментар до ст. 42 «Підприємництво як вид господарської діяльності». Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. Д.М. Притики, І.В. Булгакової. Київ:

Юрисконсульт, 2010. С. 143.

26. Про податок на промисел: Декрет Кабінету Міністрів України від 17.03.1993 р. № 24-93. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 19. Ст. 208. (Втратив чинність з прийняттям Податкового кодексу України з 01.01.2011 р.).

27. Іщенко А.В. Організаційно-економічні засади розвитку рослинництва в особистих селянських господарствах: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04; Вінницький національний аграрний ун-т. Вінниця, 2020. 239 с.

28. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 45. Ст. 363.

29. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. Офіційний вісник України. 2020. № 67. Ст. 2150.

30. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14.02.1992 р. № 2114-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 20. Ст. 27.

31. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10.07.2018 р. № 2498- VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2018. № 37. Ст. 277.

32. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. № 49. Ст. 682.

33. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2008. № 50-51. Ст. 384.

34. Про товариства з обмеженою низка відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2018. № 13. Ст. 69.

35. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 34. Ст. 291.

36. Про затвердження Примірного статуту державного підприємства, віднесеного до сфери управління Міністерства аграрної політики України: наказ Міністерства аграрної політики України від 12.12.2008 р. № 826. <https://ips.ligazakon.net/document/FIN43771> (дата звернення: 21.08.2020).

37. Єрмоленко В.М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин: Монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 188 с.

38. Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: Монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 496 с.

39. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

40. Венецька М.В. Майнові права. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 3 К–М. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. С. 551–552.

41. Кучеренко І.М. Майнові права. Енциклопедія цивільного права України / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2009. С. 480–481.

42. Большой юридический словарь / Под. ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. Москва: ИНФРА-М, 1998. 790 с.

43. Большой юридический энциклопедический словарь / автор и сост. А.Б. Барихин. Москва: Книжный мир, 2006. 719 с.

44. Тархов В.А. О понятии имущественных отношений. Правоведение. 1962. № 3. С. 26–35.

45. Шимон С.І. Сутнісні ознаки майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин. Право України. 2013. № 1-2. С. 332–337.

46. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой / Под ред. проф. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина; Ин-т государства и права РАН. Москва: Юрайт-Издат; Право и закон, 2003. 880 с.

47. Правові проблеми колективної власності в Україні (матеріали «круглого столу»). Право України. 1996. № 1. С. 5–30.

48. Єрмоленко В.М. Аграрні майнові правовідносини приватних

сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Націон. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 35 с.

49. Філюк П.Т. Юридичне забезпечення захисту земельних прав громадян: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 19 с.

50. Харитонova Т.Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 35 с.

51. Мірошніченко А.М. Речові права на землю. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 548–549.

52. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1995. № 24. Ст. 189.

53. Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2019. 552 с.

54. Екологічне право України: підручник для студ. вищих навч. закладів / за ред. Каракаша І.І. Одеса: Фенікс, 2012. 788 с.

55. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 720 с.

56. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 14: Екологічне право / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова), А.П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2018. 776 с.

57. Науково-практичний коментар Водного кодексу України / за заг. ред. Н.Р. Кобецької. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 358 с.

58. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 3-4. Ст. 27.

59. Домашенко М.В., Яроцький В.Л. Речові права на чуже майно.

Цивільне право: підручник: у 2 т.: Т. 1 / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2012. С. 478–495.

60. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1999. № 22-23. Ст. 198.

61. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 14. Ст. 97.

62. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 36. Ст. 340.

63. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.1994 р. № 827. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2020).

64. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»: наказ Міністерства фінансів України від 27.04.2000 р. № 92, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 18.05.2000 р. за № 288/4509. Офіційний вісник України. 2000. № 21. Ст. 87.

65. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку: наказ Міністерства фінансів України від 20.10.1999 р. № 246, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 02.11.2000 р. за № 751/4044. Офіційний вісник України. 1999. № 44. Ст. 236.

66. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи»: наказ Міністерства фінансів України від 18.11.2005 р. № 790, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 05.12.2005 р. за № 1456/11736. Офіційний вісник України. 2005. № 49. Ст. 3090.

67. Єрмоленко В.М. Сільськогосподарська продукція. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 585–586.

68. Про державну підтримку сільського господарства України: від 24.06.2004 р. № 1877-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. №

49. Ст. 527.

69. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 р. № 3715-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2012. № 19-20. Ст. 166.

70. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: Закон України від 14.09.2006 р. № 143-V. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 45. Ст. 434.

71. Про інноваційну діяльність: від 04.07.2002 р. № 40-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 36. Ст. 266.

72. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 17.01.2002 р. № 2986-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 23. Ст. 163.

73. Радченко А.М. Сорти рослин як об'єкти аграрних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2018. 193 с.

74. Про племінну справу у тваринництві: Закон України від 21.12.1999 р. № 1328-XIV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2000. № 6-7. Ст. 37.

75. Романов О.Е. Теоретические и практические аспекты состава предприятия как имущественного комплекса. Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 6 / Под ред. О.Ю. Шиловостя. Москва: Издательство НОРМА, 2003. С. 200–239.

76. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 7. Ст. 36.

77. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями: Закон України від 21.07.2020 р. № 815-IX. Офіційний вісник України. 2020. № 67. Ст. 2148.

78. Земко А.М., Філюк О.С. Класифікація майнових прав сільськогосподарських товаровиробників в Україні. AREA NAUKI. 2020. С.

130–138.

79. Аграрне право України: Підручник / В.З. Янчук, В.І. Андрійцев, С.Ф. Василюк та інші; За ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 720 с.

80. Аграрне право України: підручник / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.

81. Аграрне право України: навчальний посібник / за ред. Т.Є. Харитонової, І.І. Каракаша. Одеса: Юридична література, 2017. 436 с.

82. Аграрне право: підручник / за ред. А.М. Статівки. Вид. 2-ге, змін. Харків: Право, 2019. 416 с.

83. Аграрное право России: учебник / рук. авт. кол. и отв. ред. М.И. Козырь. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 608 с.

84. Єрмоленко В.М. Захист права власності сільськогосподарських підприємств. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства: Навчальний і науково-практичний посібник / Кол. авт.; За ред. А.П. Гетьмана, В.З. Янчука. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 30–45.

85. Титова Н.І. До проблеми спеціалізації та забезпечення прав селян як громадян України. Стан та перспективи розвитку аграрного права: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, Київ, 26-27 травня 2005 р. / Під ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 115–117.

86. Шульга М.В. До питання про гарантії прав на землю. Стан та перспективи розвитку аграрного права: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, Київ, 26-27 травня 2005 р. / Під ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 45–47.

87. Погрібний О.О. До питання про захист прав власників земельних паїв (часток). Стан та перспективи розвитку аграрного права: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, Київ, 26-27 травня 2005 р. / Під ред. В.М. Єрмоленка,

В.І. Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 38–40.

88. Бобровник С.В. Захист правовий. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 155–159.

89. Булавіна С., Давидова Т. «Захист» та «охорона»: теоретичні аспекти юридичних термінів. Історико-правовий часопис. 2017. №1 (9). С. 27–31.

90. Про внесення змін до Закону України «Про державну таємницю»: Закон України від 21.09.1999 р. № 1079-XIV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1999. № 49. Ст. 428.

91. Про внесення змін до Закону України «Про охорону праці» від 21.11.2002 р. № 229-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 2. Ст. 10.

92. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 34. Ст. 50.

93. Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07. 1996 р. № 273/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 40. Ст. 183.

94. Про внесення змін до Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах» від 31.05.2005 р. № 2594-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 26. Ст. 347.

95. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1995. № 14. Ст. 91.

96. Шульга М.В. Деякі питання захисту земельних прав. Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 р.) / відп. ред. проф. І.І. Каракаш. Одеса: Юридична література, 2016. С. 64–67.

97. Федчишин Д.В. Деякі особливості охорони та захисту прав на землю при їх здійсненні. Реалізація норм екологічного, земельного та

аграрного права в умовах реформування правової системи України: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.) / відп. ред.: Н.Р. Кобецька, Н.О. Багай, Г.В. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. С. 172–174.

98. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

99. Каракаш І.І. Юридичні гарантії захисту та охорони прав на землю. Набуття і реалізація прав на землю в Україні: навчальний посібник / за ред. проф. І.І. Каракаша. Одеса: Юридична література, 2016. С. 290–323.

100. Устюкова В.В. Защита имущественных прав крестьянского (фермерского) хозяйства. Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстане, других странах СНГ и государствах ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования: международный сборник научных трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС / Отв. ред. Г.Е. Быстров. Москва: РГАУ-МСХА, 2009. С. 127–133.

101. Грищенко Е.А. Правовая защита сельскохозяйственных товаропроизводителей. Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстане, других странах СНГ и государствах ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования: международный сборник научных трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС / Отв. ред. Г.Е. Быстров. Москва: РГАУ-МСХА, 2009. С. 261–263.

102. Земко А.М., Філюк А.С. Страхование как способ защиты имущественных прав производителей сельскохозяйственной продукции. Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VIII Междунар. науч. конф., Гомель, 23-24 мая 2013 г. / М-во образования Респ. Беларусь [и др.]; под общ. ред. В. В. Кириенко. Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2013. С. 191–192.

103. Філюк А.С. Аграрно-правовые способы защиты имущественных прав сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине. Современное право. 2013. № 8. С. 145–147.

104. Філюк О.С. Щодо понять «охорона» та «захист» майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 4. С. 121–123.

105. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрацьоване і доповн. Львів: БаК, 2008. 512 с.

106. Безпалова О. Правове забезпечення управління органами поліції України. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 9. С. 111–115.

107. Арзамаскин А.Н. Определение понятия «правовое обеспечение»: постановка проблемы. Наука и школа. 2016. № 6. С. 47–51.

108. Сидоренко А.П. Правове забезпечення: до питання інтерпретації поняття. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1. С. 39–46.

109. Харитонов Є.О. Концепт «правове забезпечення» в контексті правової адаптації до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 16. С. 35–43.

110. Янчук В.В. Поняття і види джерел аграрного права. Аграрне право України: підручник / за ред. В.З. Янчука. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 40–43.

111. Титова Н.І., Нацюк А.А. До поняття та характеристики аграрного законодавства України. Держава і право. Вип. 11. С. 393–398.

112. Быстров Г.Е. Вопросы теории аграрного права и методики его преподавания в юридических вузах России. Государство и право. 1998. № 11. С. 58–71.

113. Духневич І.В. Розвиток аграрного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. 19 с.

114. Шемшученко Ю.С. Законодавство. Юридична енциклопедія: В 6 т.: Т. 2: Д–Й / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1999. С. 499.

115. Прийма С.В. Система законодавства. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3 Загальна теорія права. Харків: Право, 2017. С. 710–713.

116. Бобровник С.В., Сіренко В.Ф. Локальні нормативні акти. Юридична енциклопедія: В 6 т.: Т. 3: К–М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. С. 518.

117. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2000. 656 с.

118. Олейников С.М. Система права та система законодавства. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів вищих навчальних закладів]; За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 244–272.

119. Уркевич В.Ю. Аграрне законодавство України: сучасний стан та напрями розвитку. Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: монографія / А.М. Статівка, В.Ю. Уркевич, В.М. Корнієнко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. А.М. Статівки. Харків: Вид-во «ФІНН», 2010. С. 51–67.

120. Резнік О.І. Періодизація історико-правового процесу: концептуальні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 18 с.

121. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1: Історія

держави і права України / редкол.: В.Д. Гончаренко [голова] та ін. Харків: Право, 2016. 848 с.

122. Чайковський А.С. Передмова. Історія держави і права України: Навч. посіб.; за ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2001. С. 3–10.

123. Заріцька І.М. Історія виникнення та розвиток аграрного законодавства в Україні. Аграрне право України: підручник / за ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 13–42.

124. Філюк О.С. Законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за часів Київської Русі. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез наук. доп. за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених 23-24 березня 2012 р. / уклад. Л.І. Кекіс, С.О. Малишко, І.Ф. Марчук, К.М. Леміщак, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2012. С. 364–365.

125. Усенко І.Б., Ромінський Є.В. Руська Правда. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1. Історія держави і права України. Харків, Право, 2016. С. 649–653.

126. Товстоліс М. Спільна власність за звичаєвим правом України. Праці комісії для виучування звичаєвого права України / За ред. проф. А.Е Кристера: Випуск 2. Київ: Вид-во Всеукраїнської академії наук, 1928. С. 1–24.

127. Русская Правда (Пространная редакция). Российское законодательство X-XX веков. Том 1. Законодательство Древней Руси / под ред. О.И. Чистякова, В.Л. Янина. Москва: Юридическая литература, 1984. С. 9–46.

128. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / К.А. Вислобоков (упоряд. та автор нарису); Ю.С. Шемшученко (від. ред. та авт. передмови); НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 1997. 547 с.

129. Самойленко О.О. Правові звичаї на українських землях Російської імперії після скасування правової автономії України. Правовий звичай як джерело українського права IX-XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. С. 231–249.

130. Філюк О.С. Законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників в період з 1919 по 1939 роки. Матеріали VI науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (14-15 травня 2012 р.): у 3 т. Т. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 139–140.

131. Декрет II Всероссийского съезда Советов о земле от 26 октября (8 ноября) 1917 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/o_zemle.htm (дата звернення: 12.11.2020).

132. Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию: Постановление ВЦИК от 14.02.1919 г. СУ РСФСР. 1919. № 4. Ст. 43.

133. Земельний кодекс УСРР: Закон УСРР від 29.11.1922 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP220002.html (дата звернення: 08.12.2020).

134. О сельскохозяйственной кооперации: Постановление ЦИК и СНК СССР от 22.08.1924 г. СЗ СССР. 1924. № 5. Ст. 61.

135. Общие начала землепользования и землеустройства: Постановление ЦИК СССР от 15.12.1928 г. URL: www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16642.htm (дата звернення: 22.04.2019).

136. О революционной законности: постановление ЦИК и СНК СССР от 25.06.1932 г. СЗ СССР. 1932. № 50. Ст. 298.

137. Про заборону оплати коштом колгоспів робіт і витрат, не пов'язаних безпосередньо з колгоспним господарством: постанова РНК УРСР від 02.11.1932 р. ЗЗ УРСР. 1932. № 20-30. Ст. 186.

138. О мерах охраны общественных земель колхозов от

разбазаривания: Постановление ЦК ВКП(б), СНК Союза ССР от 27.05.1939 г.
URL: http://sun.tsu.ru/mminfo/2018/000413798/1939/1939_033.pdf (дата звернення: 22.04.2019).

139. О мерах по ликвидации нарушений статуса сельскохозяйственной артели в колхозах: постановление Совета Министров Союза ССР и ЦК ВКП [б] от 19.09.1946 г. № 2157. СП СССР. 1946. № 13. Ст. 254.

140. Про заходи по ліквідації порушень статусу сільськогосподарської артілі в колгоспах: постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП [б] від 28.09.1946 р. № 1696. ЗП УПСР. 1946. № 18. Ст. 149.

141. Об изменении практики планирования сельского хозяйства: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 09.03.1955 г. № 454.
URL: <http://docs.cntd.ru/document/765717926> (дата звернення: 20.06.2020.).

142. Про створення міжколгоспного насінного, продовольчого і фуражного страхового фонду: Постанова Ради Міністрів УРСР від 19.07.1955 р. № 881. ЗП УРСР. 1955. № 13-14. Ст. 68.

143. Про затвердження положення про порядок залучення в порядку дольової участі грошових коштів неподільних фондів колгоспів на водогосподарське будівництво: постанова Ради Міністрів УРСР від 10.01.1957 р. № 24. ЗП УРСР. 1957. № 1-2. Ст. 5.

144. Про порядок передачі радгоспам земель і громадського майна колгоспів при перетворенні їх у радгоспи і про порядок розрахунків з колгоспниками: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 03.05.1957 р. ЗП УРСР. 1957. № 9. Ст. 96.

145. Про затвердження Цивільного кодексу Української РСР: Закон Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-06. Відомості Верховної Ради УРСР. 1963. № 30. Ст. 463.

146. Про затвердження Земельного кодексу Української РСР: Закон Української РСР від 08.07.1970 р. № 2874-07. Відомості Верховної Ради [ВВР]. 1970. № 29. Ст. 205.

147. Про державний агропромисловий комітет Української РСР:

постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 19.11.1985 р. № 412. ЗП УРСР. 1985. № 2. Ст. 4.

148. Про подальше вдосконалення управління агропромисловим комплексом Української РСР: постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 10.12.1985 р. № 429. ЗП УРСР. 1985. № 2. Ст. 5.

149. О кооперации в СССР: Закон СССР от 26.05.1988 г. № 8998-XI. Ведомости Верховного Совета (ВВС). 1988. № 22. Ст. 355.

150. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР. Відомості Верховної Ради України [ВВР]. 1997. № 39. Ст. 261.

151. Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 29.01.2001 р. № 62. Офіційний вісник України. 2001. № 5. Ст. 176.

152. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2001 р. № 177. Офіційний вісник України. 2001. № 9. Ст. 356.

153. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20.12.1991 р. № 2009-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 14. Ст. 186.

154. Єрмоленко В.М., Семчик В.І. Доктринальні проблеми сучасного аграрного права. Правова доктрина України: у 5 т.: Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Харків: Право, 2013. С. 736–775.

155. Єрмоленко В.М. Деякі теоретичні проблеми аграрного права. Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ 30-31 жовтня 2009 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка та ін. Київ: Ірідіум, 2009. С. 21–24.

156. Семчик В.І. Предмет і система аграрного інноваційного права. Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України: Монографія / За ред. В.І. Семчика. Київ: Юридична думка, 2010. С. 38–56.

157. Лушпаєв С.О. Правові засади продовольчої безпеки України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Національний університет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Харків, 2014. 165 с.

158. Чабаненко М.М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2015. 298 с.

159. Григор'єва Х.А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 40 с.

160. Осипов М.Ю. Системы в праве и правовые процессы: монография. 3-е изд. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2020. 348 с.

161. Олейников С.М., Уварова О.О. Інститут права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 185–191.

162. Прийма С.В. Система права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 713–718.

163. Сырых В.М. Комплексные институты как компоненты системы российского права. Журнал российского права. 2002. № 10. С. 22–27.

164. Земко А.М. Філюк О.С. Відносини захисту майнових прав аграрних товаровиробників як інститут аграрного права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. нак. пр. / за заг. ред. проф. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 78–81.

165. Титова Н.І. Предмет, метод, принципи і система аграрного права.

Аграрне право України: Підручник / За ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2004. С. 6–18.

166. Ващишин М.Я. Диференційовані джерела як нормативна основа діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні: зб. наук. праць за результ. Міжнар. наук.-практ. конф., Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. Хмельницький, 2010. С. 147–150.

167. Горшенев В.М. Генетические основы теории юридического процесса. Проблемы социалистической законности. 1976. № 10. С. 4–10.

168. Бенедик І.В. Правові форми діяльності органів держави. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів вищих навчальних закладів]; За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 396–401.

169. Николина К.В. Юридична процедура: поняття, ознаки, види, місце в системі правових категорій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 19 с.

170. Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України: Монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. 184 с.

171. Пащенко О.М. Процесуальні норми в структурі Земельного кодексу України. Стан та перспективи розвитку аграрного права: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПрН України В.З. Янчука, Київ, 26-27 травня 2005 р. / Під ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 178–182.

172. Теория юридического процесса / Под общ. ред. проф. В.М. Горшенева. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1983. 192 с.

173. Уварова О.О. Процесуальне право. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3 Загальна теорія права. Харків, Право, 2017. С. 647–651.

174. Бориславський Л.В. Процедура. Юридична енциклопедія: В 6 т. /

Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5: П–С. Київ: «Укр. енцикл.», 2003. С. 185–186.

175. Сірий М.І. Процес у праві. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5: П–С. Київ: «Укр. енцикл.», 2003. С. 187.

176. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

177. Цивільний процес України: академічний курс: [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл; [за ред. С.Я Фурси]. Київ: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с.

178. Горецький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 20 с.

179. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9-10, № 11-12. № 13. Ст. 88.

180. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

181. Савчук О.О. Процедурні правовідносини у лісовому законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 198 с.

182. Любчич А.М. Процедурні норми в аграрному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 203 с.

183. Одарюк М.П. Правове регулювання процедур у земельному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 184 с.

184. Савчук О.О. Процедурні правовідносини у лісовому законодавстві

України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 18 с.

185. Одарюк М.П. Правове регулювання процедур у земельному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 20 с.

186. Любич А.М. Процедурні норми в аграрному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 20 с.

187. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.

188. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. 2-е изд., перераб. Москва: Норма, 2004. 240 с.

189. Статівка А. Процедурні норми в аграрному праві. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 5. С. 47–50.

190. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе. Москва: Юридическая литература, 1966. 187 с.

191. Гетьман А.П. Механізм реалізації права на землю. Земельне право України: Підручник; За ред. М.В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 155–168.

192. Єльнікова М.О. Удосконалення механізму реалізації та захисту прав людини в Україні. Проблеми законності. 2015. Вип. 129. С. 76–83.

193. Опольська Н. Механізм забезпечення прав та свобод людини у динамічному вимірі. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 4. С. 191–195.

194. Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты. Ленинград: ЛГУ, 1968. 72 с.

195. Чечина Н.А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Ленинград: ЛГУ, 1987. 104 с.

196. Вершинин А.П. Способы защиты гражданских прав в суде: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Санкт-Петербург. ун-т. СПб,

1998. 56 с.

197. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: [монографія]. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2010. 191 с.

198. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва: Юрид. лит, 1972. 258 с.

199. Бутнев В.В. Механизм защиты субъективных прав. *Lex russica*. 2014. № 3. С. 274–283.

200. Пелевин С.М. О критерии разграничения процессуальных форм защиты. Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. Ярославль: ЯрГУ, 1979. С. 119–128.

201. Воложанин В.П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров. Свердловск: Средне-Уральское книжное изд-во, 1974, 202 с.

202. Курылев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск. Труды Иркутского гос. университета. Серия юридическая. Томск, 1957. Вып. 3. С. 144–217.

203. Воложанин В.П. Понятие юрисдикции по гражданским делам. Проблемы защиты субъективных прав в советском гражданском судопроизводстве. Ярославль, 1979. С. 108–112.

204. Вершинин А.П. Судебная форма защиты. Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. Владивосток, 1989. С. 16–17.

205. Сульженко Ю. Форми і способи захисту суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів. *Право України*. 2005. № 12. С. 24–27.

206. Стучка П.И. Революция права. Советская юстиция. 1967. № 1. С. 18–19.

207. Арапов Н.Т. Проблемы теории и практики правосудия по гражданским делам. Ленинград: ЛГУ, 1984. 128 с.

208. Большая Советская Энциклопедия. URL: <http://bse.sci-lib.com/article001628.html> (дата звернення: 25.12.2019).

209. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 47. Ст. 256.
210. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 39. Ст. 383.
211. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 2-3. Ст. 12.
212. Сергеев А.П. Защита гражданских прав. Гражданское право. Том 1. Учебник. Издание шестое, переработанное и дополненное / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва: ТК Велби, 2002. С. 335–347.
213. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення: Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.95 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95> (дата звернення: 24.05.2020).
214. Кузнецова Л. Некоторые вопросы признания права как способа защиты гражданских прав. Право и экономика. 2004. № 1. С. 20–25.
215. Страхування: Підручник / Керівник авт. колективу і наук. ред. С.С. Осадець. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: КНЕУ, 2002. 599 с.
216. Филюк А.С. Аграрно-правовые способы защиты имущественных прав сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине. Современное право. 2013. № 8. С. 145–147.
217. Статівка А.М. Про деякі аспекти правового регулювання ринку страхування сільськогосподарської продукції. Проблеми вдосконалення земельного законодавства а правового забезпечення аграрного виробництва: матер. міжн. наук.-прак. конф. (17-18 квітня 2008 року, м. Біла Церква). Біла Церква: БНАУ, 2008. С. 13–14.
218. Про страхування: Закон України від 04.10.2001 р. № № 2745-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 7. Ст. 50.
219. Горіславська І.В. Правове регулювання страхових відносин сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010.

16 с.

220. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 35. Ст. 258.

221. Науково-практичний коментар Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» / За ред. А.М. Статівки. Харків: Юрайт, 2013. 432 с.

222. Науково-практичний коментар Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» / За ред. А.М. Статівки. Харків: Юрайт, 2013. 432 с.

223. Шолойко А.С. Особливості інфраструктури ринку сільськогосподарського страхування в Україні. Агросвіт. 2017. № 17. С. 20–24.

224. Кульнев В.Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; МГЮА. Москва, 2002. 248 с.

225. Клеріні Г.В. Правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2017. 19 с.

226. Григор'єва Х.А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т «Одеська юридична академія», МОН України. Одеса, 2020. 493 с.

227. Про затвердження Порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 році надається компенсація вартості страхових платежів (премій): постанова Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 р. № 813. Урядовий кур'єр. 2012. № 166.

228. Брагинский М.И. Договор страхования. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. Москва: Статут, 2007. С. 497–664.

229. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 р. № 1961-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 1. Ст. 1.

230. Янишек В.П. Майновий інтерес як предмет договору страхування. Проблеми законності. 2012. Вип. 120. С. 42–50.

231. Кондаков Н.И. Введение в логику. Москва: Наука, 1967. 467 с.

232. Елисеев В.С. Государственное регулирование аграрных отношений: правовое обеспечение и защита имущественного интереса субъектов сельского хозяйства: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.06, 12.00.03; МГЮА им. О.Е. Кутафина. Москва, 2011. 51 с.

233. Єрмоленко В.М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: теорія, законодавство, практика: Монографія. Київ: Магістр – ХХІ сторіччя, 2005. 304 с.

234. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 49. Ст. 272. (втратив чинність).

235. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 35. Ст. 376.

236. Нормативні акти Конституційного Суду України: офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/7> (дата звернення: 03.10.2020).

237. Земко А.М. Акти Конституційного Суду України як джерела аграрного права. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (10-11 вересня 2010 р., м. Луцьк). Луцьк: ЛНТУ, 2010. С. 375–378.

238. Щодо відповідності Конституції України (конституційності)

Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» від 7 червня 2017 року № 413: Рішення Конституційного Суду України від 25.06.2019 р. № 8-р/2019. Справа № 1-76/2018(4090/17). Офіційний вісник України. 2019. № 57. Ст. 1985. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-19> (дата звернення: 03.10.2020).

239. Про об'єднання конституційних проваджень у справах за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», окремих положень Земельного кодексу України зі змінами, внесеними вказаним законом, та за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення»: Ухвала Великої палати Конституційного Суду України від 09.06.2020 р. № 4-уп/2020. Справи № 1-6/2020(169/20), № 1-8/2020(186/20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004u710-20> (дата звернення: 03.10.2020).

240. 62% українців проти ринку землі – соціопитування КМІС. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/643744.html> (дата звернення: 03.10.2020).

241. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2020. № 20. Ст. 14.

242. КСУ відклав розгляд закону про ринок землі. Юридичний вісник України. 2020. № 39 (1316). С. 2.

243. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за

конституційним поданням 96 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»: Ухвала Конституційного Суду України від 24.05.2001 р. № 26-у/2001. Справа № 2-16/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026u710-01> (дата звернення: 03.10.2020).

244. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 03.12.1999 р. № 1529. Офіційний вісник України. 1999. № 49. Ст. 2400.

245. Носік В.В. Конституційна скарга в системі юридичних гарантій захисту аграрних, земельних, екологічних прав в Україні. Збірник матеріалів Четвертого зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»: матер. зібрання (м. Одеса, 6-9 червня 2019 р.) / відп. ред. д.ю.н., доц. Т.Є. Харитонова, к.ю.н., доц. Х.А. Григор'єва. Одеса: Гельветика, 2019. С. 50–53.

246. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 28. Ст. 532.

247. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. Право України. 2003. № 4. С. 80–85.

248. Гультай М. Конституційна скарга як прояв дії верховенства права. Право України. 2012. № 9. С. 316–324.

249. Гультай М.М. Ідея конституційної скарги у сучасній конституційно-правовій доктрині України. Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 85–90.

250. Гультай М.М. До питання про формування доктрини конституційної скарги в Україні. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3 (74). С. 117–127.

251. Остапенко В.В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. Форум права. 2016. № 4. С. 240–251.

252. Подорожна Т.С., Білоскурська О.В. Конституційна скарга як форма судового захисту прав людини в Україні. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2019. Випуск 1 (41). С. 97–101.

253. Гультай М.М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного права. Курс лекцій. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 270 с.

254. Ставнічук М.І. Конституційна скарга в діяльності адвоката / М.І. Ставнічук, А.А. Єзеров, В.І. Запорожець, Д.С. Терлецький. Харків: Фактор, 2019. 96 с.

255. Регламент Конституційного Суду України: Постанова Конституційного Суду України від 22.02.2018 р. № 1-пс/2018. Офіційний вісник України. 2018. № 21. Ст. 696.

256. Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг. Київ: USAID, 2019. 73 с.

257. Айріян К.Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. 20 с.

258. Конституційні скарги за 2019 рік: офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy> (дата звернення: 01.10.2020).

259. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення мін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 року № 552-IX: конституційна скарга М.П. Короля від 11.08.2020 р. (реєстр. № 18/ 403 (20). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy> (дата звернення: 01.10.2020).

260. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» № 2178-10: конституційна скарга Я.Ю. Лазарева від 08.04.2020 р. (реєстр. № 18/137 (20). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy> (дата звернення: 01.10.2020).

261. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» № 2178-10: конституційна скарга С.А. Яременко від 08.04.2020 р. (реєстр. № 18/138 (20). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy> (дата звернення: 01.10.2020).

262. Волошин П.Л. Щодо прохання «розтлумачити і мені, і Комітету Верховної Ради України Бондаренка О.В. те, чому по Лісовому кодексу (1994 та 2006 років), Земельному кодексу працівники лісового господарства (100 тис. осіб) у 1995 році були позбавлені права на частку земель лісового фонду України?»: конституційна скарга П.Л. Волошина від 17.02.2020 р. (реєстр. № 18/68 (20). URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy> (дата звернення: 01.10.2020).

263. Про ліси колгоспні та місцевого значення: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20.07.1934 р. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1934. № 25. Ст. 209.

264. Методичні рекомендації щодо паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям: наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 20.02.96 р. № 11 за погодженням з Міністерством сільського господарства і продовольства України та Української академії аграрних наук від 09.01.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011219-96> (дата звернення: 01.10.2020).

265. Сенякевич І. Економіка галузей лісового комплексу. Київ. Знання. 1992. 243 с.

266. Савельєва О.М. Предмет аграрного права України в умовах

сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.

267. Сюйва І.С. Правове регулювання використання лісових ресурсів у сільському господарстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. 19 с.

268. Шевчук С.В. Судова практика. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3 Загальна теорія права. Харків, Право, 2017. С. 772–774.

269. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 1(64). С. 34–41.

270. Машевська Л.А. Рішення суду в системі джерел аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2014. 19 с.

271. Уркевич В.Ю. Про значення судової практики у регулюванні аграрних відносин. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (10-11 вересня 2010 р., м. Луцьк). Луцьк: ЛНТУ, 2010. С. 71–75.

272. Завидовська-Марчук О.Г. Підвідомчість земельних і майнових спорів, пов'язаних з земельними правовідносинами. Розмежування підсудності земельних спорів загальним, господарським і адміністративним судам. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (10-11 вересня 2010 р., м. Луцьк). Луцьк: ЛНТУ, 2010. С. 372–375.

273. Рішення Господарського суду Волинської області від 16.03.2009 р. Справа № 4/43-77. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3259566> (дата звернення: 12.09.2020).

274. Рішення Господарського суду Донецької області від 28.01.13 р. Справа №006/32/205пн/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29122176>

(дата звернення: 12.09.2020).

275. Рішення Господарського суду Полтавської області від 23.01.2014 р. Справа № 917/2348/13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36873372> (дата звернення: 12.09.2020).

276. Рішення Господарського суду Одеської області від 15.08.2014 р. Справа № 916/2812/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40188760> (дата звернення: 12.09.2020).

277. Рішення Господарського суду Одеської області від 11.04.2017 р. Справа № 916/3073/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66081646> (дата звернення: 14.09.2020).

278. Рішення Господарського суду Харківської області від 04.12.2019 р. Справа № 922/25329/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86400243> (дата звернення: 14.09.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Філюк О.С. Види захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Том 24 (63). № 2. 2011. С. 402–406.
2. Філюк О.С. Особливості правовідносин у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2011. № 165. Ч. 2. С. 119–125.
3. Филук А.С. Аграрно-правовые способы защиты имущественных прав сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине. Современное право. 2013. № 8. С. 145–147.
4. Філюк О.С. Щодо понять «охорона» та «захист» майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 4. С. 121–123.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

5. Земко А.М., Філюк О.С. Класифікація майнових прав сільськогосподарських товаровиробників в Україні. AREA NAUKI. 2020. С. 130–138.

Тези наукових доповідей:

6. Філюк О.С. Законодавче визначення терміну «сільськогосподарський товаровиробник. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез. наук. Доп. VII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (25-26 березня 2011 р.) / уклад. О.В. Жишко,

О.С. Кофтун, І.Ф. Марчук, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2011. С. 340–342.

7. Філюк О.С. Майнові права членів особистого селянського господарства. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України в умовах євроінтеграції: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю створення юридичного факультету НУБіП (19-20 травня 2011 р., м. Київ, Україна) / Упор. к.ю.н., доцент О.М. Гончаренко. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2011. С. 419–421.

8. Філюк О.С. Юридичний зміст майнових прав сільськогосподарських товаровиробників як аграрно-правової категорії. Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (17-19 червня 2011 р.) / уклад. З.В. Журавська, Т.Д. Климчук, Н.М. Коритнюк, С.С. Савич. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. С. 257–259.

9. Філюк О.С. Визначення об'єкту правовідносин у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників: збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів «Осінні юридичні читання» (Харків, 9 листопада 2011 р.) / За заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. С. 334–336.

10. Філюк О.С. Законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників за часів Київської Русі. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез наук. доп. за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених 23-24 березня 2012 р. / уклад. Л.І. Кекіс, С.О. Малишко, І.Ф. Марчук, К.М. Леміщак, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2012. С. 364–365.

11. Філюк О.С. Законодавство у сфері захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників в період з 1919 по 1939 роки.

Матеріали VI науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (14-15 травня 2012 р.): у 3 т. Т. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 139–140.

12. Земко А.М., Філюк А.С. Страхование как способ защиты имущественных прав производителей сельскохозяйственной продукции. Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VIII Междунар. науч. конф., Гомель, 23-24 мая 2013 г. / М-во образования Респ. Беларусь [и др.]; под общ. ред. В.В. Кириенко. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2013. С. 191–192.

13. Філюк О.С. Право членства в сільськогосподарських кооперативах. Актуальні питання реформування правової системи України (трудове право та право соціального захисту): зб. наук. ст. за матеріалами IX Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 25-26 травня 2012 року) / уклад. Т.Д. Климчук, О.В. Старчук. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012. С. 137–138.

14. Філюк О.С. Самозахист майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Одинадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23-24 листопада 2012 року): у 4-х част. Частина друга. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. С. 217–218.

15. Філюк О.С. Страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез наук. доп. за матеріалами IX Міжнародної науково – практичної конференції молодих вчених 22-23 березня 2013 р. / Уклад. К.В. Антонюк, Л.І. Кекіс, С.О. Малишко, А.М. Сур'як. Луцьк: ПП Іванюк В.П., ПП Петринка А.Ю., 2013. С. 438–439.

16. Земко А.М. Філюк А.С. Защита прав сельскохозяйственных кооперативов в законодательстве Украины и Российской федерации: сравнительно-правовой анализ. Материалы Международной научно-практической конференции «Современные приоритеты в развитии аграрного,

земельного и экологического законодательства», посвященной памяти профессора Михаила Ивановича Козыря. Институт государства и права РАН. Москва, 2 марта 2012 года. С. 77–81.

17. Земко А.М. Філюк О.С. Відносини захисту майнових прав аграрних товаровиробників як інститут аграрного права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. нак. пр. / за заг. ред. проф. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила, В.І. Семчика. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 78–81.

18. Земко А.М., Філюк О.С. Поняття інноваційної діяльності як елемента підгалузі аграрного права. Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 листопада 2020 р.) за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги, Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2020. С. 145–148.